

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Jöel τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel.— Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.— Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg.— Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης — Ραφ. Δήμου καθ. τοῦ Πανε-
πιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπου-
λος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν.— August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.— Μιχ. Τσαμαδός σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ὑφηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου
τῶν Ἀθηνῶν.— Franz Boehm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας.— Παν. Κα-
νελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.— Κωνσταντῖνος Τσάτσος
ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.— Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1932

ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ¹

ΥΠΟ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ

I. Ἡ εὐρύτης τοῦ θέματος καὶ ἡ σύγχρονος πρὸς εἰδίκευσιν τάσις. —
II. Τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματα τῆς εἰδικεύσεως ὡς πρὸς τὴν
μέθοδον. — III. Τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματα τῆς εἰδικεύσεως ὡς
πρὸς τὸ ἀντικείμενον. — IV. Ἡ σπουδαιότης τοῦ θέματος. — V. Τὰ σύγ-
χρονα πνευματικὰ ρεύματα καὶ τὸ νόημα τῆς ἀντιθέσεως ἰδεοκρατίας
καὶ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. — VI. Οἱ διαμορφωταὶ τῆς ἀντιθέσεως. — VII.
τὸ σύστημα τῆς ἰδεοκρατίας. — VIII. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν
ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — IX. Τὸ σύστημα τοῦ
ὕλισμοῦ. — X. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ
δὴ τοῦ δημοσίου. — XI. Ἡ τυπολογία. — XII. Τὰ ἐλαττώματά της διὰ
τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XIII. Ὁ θετικι-
σμός. — XIV. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ
δὴ τοῦ δημοσίου. — XV. Ὁ ἐκλεκτισμός. — XVI. Τὰ ἐλαττώματά του
διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XVII. Ὁ σχε-
τικισμός. — XVIII. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου
καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XIX. Ἡ ἐγγελιανὴ διαλεκτικὴ. — XX. Ἡ ἐφαρ-
μογὴ της εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου.

I. Τὰ σύγχρονα πνευματικὰ ρεύματα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δημοσίου
δικαίου εἶναι θέμα εὐρύτατον, τοῦ ὁποίου μάλιστα ἡ εὐρύτης ἀντιτίθε-
ται πρὸς τὴν κυριαρχοῦσαν σήμερον τάσιν πρὸς τελείαν εἰδίκευσιν ἐν

1) Δὲν εἶναι ἀπίθανον κατηγορηθῶ παρὰ πολλῶν, ἰδίᾳ δὲ τῶν ὑποκειμέ-
νων εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ἐπίδρασιν τῆς γαλλικῆς ἐπιστήμης καὶ ἀποδιδόν-
των ὑπερβολικὴν εἰς τὴν ἐθνικότητα τῆς ἐπιστήμης σημασίαν ὅτι ἐνῶ προτί-
θεμαι νὰ ὀρίσω καὶ νὰ κρίνω τὴν ἐπιρροήν, ἣν ἀσκοῦν εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ
δημοσίου δικαίου ἐν γένει τὰ ἐν γένει πνευματικὰ ρεύματα, οὐ δὲν ἔλαβον ὑπ'
ὄψιν μου εἰμὴ μόνον τὰ γερμανικὰ πνευματικὰ ρεύματα καὶ τὴν γερμανικὴν
ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου. Τὴν μομφὴν αὐτὴν ὀφείλω ν' ἀποκρούσω
σὺθὺς ἀμέσως, ὅχι τόσον ἐπειδὴ εὐκόλως ἀντιστρέφεται ὅσον ἐπειδὴ καθ' ὃ
μέτρον ἐδημιουργήθησαν ἐκτὸς τῆς Γερμανίας ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν γενικωτέρων
πνευματικῶν ρευμάτων πρωτότυποι κατευθύνσεις εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δι-

τῆ ἐπιστήμῃ ἐν γένει, τάσιν ἀπολήγουσαν εἰς τὴν ἀπομόνωσιν ἐκάστου κλάδου τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη ὅμως μόνον ὡς σύνολον ἐνιαῖον καὶ συνεπῶς ἀδιάσπαστον εἶναι νοητὴ. Ἐὰν ὅμως ἡ ἐπιστήμη ἐν γένει μόνον ὡς σύνολον ἐνιαῖον καὶ συνεπῶς ἀδιάσπαστον εἶναι νοητὴ τοσούτῳ μᾶλλον ἢ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου εἰδικῶς εἶναι νοητὴ ὡς σύνολον, διότι ὅπου συνέχονται τὰ τμήματα τοῦ συνόλου,¹ τὰ μέρη ἐνδὸς ἐκάστου τμήματος τοῦ συνόλου² ἔτι μᾶλλον συνέχονται. Ἐπεκράτησεν ὅμως εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου ὄχι μόνον ἡ τάσις πρὸς τελείαν αὐτῆς εἰδίκευσιν ἀλλ' ἐπεκράτησε καὶ ἡ τάσις πρὸς εἰδίκευσιν ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ, δηλαδή ὄχι μόνον ἡ τάσις πρὸς ἀπομόνωσιν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ πάσης ἄλλης ἀλλὰ καὶ ἡ τάσις πρὸς ἀπομόνωσιν ἐκάστου κλάδου αὐτῆς ταύτης τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου εἰδίκευσις εἶναι τι ἀδύνατον τόσον ὡς πρὸς τὴν μέθοδον ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς.

II. Ἡ μεθοδολογία καὶ τῆς εἰδικωτέρας ἐπιστήμης, προϋπόθεσις ἀναγκαία τῆς ἐπιστήμης ταύτης, ἀφ' οὗ ἡ διενέργεια οἵασδήποτε ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ συνειδητὴν ἢ ἀσυνείδητον πραγματοποίησιν ὠρισμένης ἐπιστημονικῆς μεθόδου, συνδέει καὶ τὴν εἰδικωτέραν ἐπιστήμην πρὸς τὸ ἀρχικὸν πρόβλημα τῆς γνώσεως, οὗτινος ἀποτελεῖ τμῆμα, διότι τὸ πρόβλημα τῆς εἰδικῆς γνώσεως δὲν ἔπαυσεν, ὡς

μοσίου δικαίου, τὰς ἔλαβα, νομίζω, ὑπ' ὄψιν. Ἐὰν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως, τὴν ὁποίαν ἐξετάζω, κατ' ἀξίαν καὶ κατ' ὄγκον ἐδημιουργήθησαν εἰς τὴν Γερμανίαν ἔργα σπουδαιότερα τῶν ἐν Γαλλίᾳ ἢ ἀλλαχοῦ δημιουργηθέντων εἶναι βεβαίως ἀδύνατον νὰ τὸ ἀποκρύψω. Τοῦναντίον ἔχω χρέος ἐπιστημονικὸν νὰ τὸ διαπιστώσω. Εἰς δὲ τοὺς ἐπιμένοντας, ἀναποδείκτως, νὰ λέγουν ὅτι δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν ἔργα σπουδαιότατα ἀπαντῶ παραθέτων τὴν ἐξῆς φράσιν τοῦ Taine γραφείσαν τῷ 1860 ὑπερβολικὴν ἴσως, ἀλλ' ὅπωςδήποτε πολλῆς ἀληθείας ἐχομένην: «De 1780 à 1830 l'Allemagne a produit toutes les idées de notre âge historique et, pendant un demi siècle encore, pendant un siècle peut-être notre grande affaire sera de les repenser». Ἡ ἀπάντησις αὕτη εἶναι καὶ συμβουλή ταυτοχρόνως, τὴν ὁποίαν ἐγὼ μόνον ὑπενθυμίζω.

1) Ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἡ νομικὴ μετὰ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς δημοσίας οἰκονομίας, ἀμφοτέραι μετὰ τῆς κοινωνιολογίας, αὕτη μετὰ τῆς ἱστορίας ἢ δὲ ἱστορία μετὰ τῆς ψυχολογίας καὶ ἡ ψυχολογία μετὰ τῆς βιολογίας καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

2) Ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὸ ἀστικόν, τὸ ἐμπορικόν, τὸ ποινικόν, ἡ ποινικὴ καὶ πολιτικὴ δικονομία, τὸ διοικητικόν καὶ τὸ συνταγματικόν δίκαιον.

ἐκ τοῦ ὅτι ἐγένετο εἰδικὸν ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτοῦ, νὰ εἶναι πρόβλημα γνωστικόν.

Ἄλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, ἀφ' οὗ τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ τὴν μορφήν τῆς κοινωνίας καὶ ἢ ἐν λειτουργίᾳ συνένωσις δικαίου καὶ κοινωνίας, ἢ πολιτεία, ὑπάρχει ἐν τῇ ἀλληλεξαρτήσει καὶ συνενώσει ἀμφοτέρων,¹ ἢ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου εἶναι, ὡς ἐκ τοῦ ἀντικειμένου τῆς, ἐπιστήμη σχετικὴ κατ' ἐξοχὴν ὡς πρὸς ὅ,τι ἐκδηλοῦται κοινωνικῶς, εἴτε διότι τυγχάνει δεκτικὸν δικαιολογικοῦ ἐπηρρασμοῦ, εἴτε διότι αὐτὸ ἐπηρράζει τὴν διάπλασιν ἢ προκαλεῖ τὴν θέσπισιν τοῦ δικαίου.

III. Ἐτι μᾶλλον εἶναι καὶ κατὰ τὴν μέθοδον καὶ κατὰ τὸ ἀντικείμενον ἢ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ ἐσωτερικὴ οὕτως εἶπεῖν εἰδικεύσις ἀδύνατος. Ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον, ἐπειδὴ τὸ αὐτὸ πραγματικὸν γεγονὸς ἐνδέχεται νὰ πρέπη νὰ ἐκτιμηθῇ ἀπὸ διαφόρων ἀπόψεων. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι δυνατὸν ἢ προσυπογραφή παρ' ἀναρμοδίου ὑπουργοῦ διατάγματος μὴ ἐρειδομένου ἐπὶ νόμου νὰ δώσῃ ἀφορμὴν νὰ ἐξετασθῇ τὸ διάταγμα τοῦτο πρῶτον ἀπὸ ἀπόψεως συνταγματικότητος, δεύτερον ἀπὸ ἀπόψεως ἀρμοδιότητος τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας (ἐὰν εἶναι δηλαδὴ τὸ συμβούλιον ἀρμόδιον νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κύρους αὐτοῦ), τρίτον ἀπὸ ἀπόψεως ποινικῆς εὐθύνης τοῦ προσυπογράψαντος ὑπουργοῦ καὶ τέταρτον ἀπὸ ἀπόψεως ἀστικῆς εὐθύνης τοῦ ἰδίου. Ἄλλ' ἐὰν τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον εἶναι δεκτικὸν τοσοῦτον πολλαπλῆς ἐκτιμήσεως προφανὲς εἶναι ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν οἱ ἀπὸ ἐκάστης ἀπόψεως διδόμενοι νομικοὶ χαρακτηρισμοὶ τοῦ αὐτοῦ πραγματικοῦ γεγονότος νὰ εἶναι ἄσχετοι πρὸς ἀλλήλους ἐνός ἐξαρτωμένου ἐν πολλοῖς ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Διότι καὶ τῆς ἀστικῆς εὐθύνης ἐνδέχεται νὰ θεωρηθῇ ὡς προϋπόθεσις ἢ ποινικὴ τοιαύτη καὶ τῆς ποινικῆς εὐθύνης ἢ ἀναγνώρισις ἐξαρτωμένη ἀπὸ τὴν συνταγματικότητα ἢ μὴ τῆς προσυπογραφῆς τοῦ διατάγματος παρὰ τοῦ ἀναρμοδίου ὑπουργοῦ νὰ ἐπηρράσῃ τὴν ἀπόφασιν τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας καὶ νὰ θεωρηθῇ ὡς δικαιολογία τῆς ἀκυρώσεως αὐτοῦ ἀνεξαρτήτως τῆς συνταγματικότητος τοῦ περιεχομένου τοῦ διατάγματος καὶ

1) Βλ. καὶ Θεμιστοκλέους Δ. Τσάτσου, Εἰσαγωγή εἰς τὸ πολιτικὸν δίκαιον, 1928, σελ. 7, 8 καὶ πρὸ παντὸς τοῦ ἰδίου, Εἰσαγωγή εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον (λιθογρ.) 1932 σελ. 3—32.

τῆς προσυπογραφῆς αὐτοῦ. Καί' ἀνάγκη ὁ νομοθέτης καὶ ὁ ἐρμηνευτής, εἴτε πρόκειται περὶ τοῦ θεωρητικοῦ ἐρμηνευτοῦ, (τοῦ νομοδιδασκάλου), εἴτε πρόκειται περὶ τοῦ πρακτικοῦ ἐρμηνευτοῦ, (τοῦ δικαστοῦ), διὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐνότητά της ἢ ἔννομος τάξις καὶ δι' αὐτῆς ἡ πολιτεία πρέπει νὰ διατηρῇ τὴν συνοχὴν ἔτι δὲ μᾶλλον τὴν ἀλληλουχίαν τῶν διαφορῶν ἐπιταγῶν τοῦ δικαίου, δηλαδὴ οὕτως ὥστε νὰ μὴ τυχάνῃ ἀντιφατικῆς ἐκτιμήσεως τὸ αὐτὸ γεγονός.

Ὡς πρὸς τὴν μέθοδον, εἶναι ἀδύνατος ἡ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ νομικῇ ἐπιστῆμῃ ἐσωτερικὴ οὕτως εἰπεῖν εἰδίκευσις ἐπειδὴ τὸ δίκαιον διαμορφοῦται εἰς σύστημα, τοῦ ὁποίου αἱ εἰδικώτεραι διατάξεις ἀνάγονται εἰς γενικώτερας καὶ αἱ γενικώτεραι εἰς γενικωτάτας καὶ αἱ γενικωτάται εἰς ἀρχικὴν καὶ τὴν γενικωτάτην πασῶν διατάξιν τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγὴν τοῦ δικαίου. Τούτου δὲ δοθέντος ὁσηδήποτε καὶ νᾶ εἶναι ἡ διαφορὰ ἐκάστου μέρους τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἢ μέθοδος αὐτῆς πρέπει νὰ διατηρῆται ἀπολύτως ἐνιαῖα ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξακριβωσιν τῆς ἀναγωγῆς μιᾶς οἰασδῆποτε διατάξεως εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγὴν. Διότι ἐκ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀναγωγῆς ἢ μὴ ἐκάστης διατάξεως εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγὴν ἐξαρτᾶται τὸ κῦρος αὐτῆς καὶ συνεπῶς ἡ νομικὴ αὐτῆς ὑπαρξις. Δὲν εἶναι δὲ δυνατόν ἐπὶ ἐνὸς μέτρου νὰ καθορίζεται τοῦτο ὡς πρὸς αὐτὰς τὰς διατάξεις, ἐπὶ ἄλλου δὲ ὡς πρὸς ἐκεῖνας. Ἐὰν ἤθελε τοῦτο συμβῆ τότε ἀσφαλῶς ἤθελε διασπασθῆ τελείως ἡ ἐνότης τῆς ἐννόμου τάξεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ἐνότης ἢ ὑπαρξις ἅρα τῆς πολιτείας. Διὰ τοῦτο πρέπει βεβαίως ὁ νομικὸς νὰ εἰδικεύεται, διότι ἄλλως σήμερον εἶναι δύσκολος ἡ ἀκριβὴς ἐκάστου θέματος ἐπεξεργασία λόγῳ τῆς ἐκτάσεως αὐτῶν. Ἀλλὰ τότε μόνον εἶναι δυνατόν νὰ ὠφελήσῃ διὰ τῆς εἰδικεύσεώς του ὁ νομικὸς ὅταν ἐξακολουθῆ νὰ ἔχῃ συνείδησιν ἀπολύτως σαφῆ τῆς σχέσεως τοῦ εἰδικοῦ θέματος, ὅπερ ἐρευνᾷ πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου καθ' ὅλου καὶ τῆς ἐπιστήμης ἐν γένει.

IV. Ἡ σχέση αὕτη τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου καὶ πρὸς τὰ πρωταρχικὰ γνωστικὰ προβλήματα καὶ πρὸς ὅτι συμβαίνει ἐν τῇ κοινωνίᾳ καθιστᾷ ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαν τὴν ἐρευναν τῆς σχέσεως, εἰς ἣν τέλουσι τὰ σύγχρονα πνευματικὰ ρεύματα καὶ ἡ ἐπιστῆμη τοῦ δικαίου ἐν γένει. Ἀλλὰ ἰδιαιτέρως ἡ τοιαύτη ἐρευνα ἐνδιαφέρει ἐν σχέσει πρὸς τὴν

ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου καθ' ὅτι αὕτη τελέσασα ἐπὶ μακρὸν ὑπὸ τὴν ἐπιρροήν, ἣν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, ἤσκησεν ἡ μακροίων σπουδὴ τοῦ ῥωμαϊκοῦ καὶ τοῦ ῥωμαϊζόντος ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἥδη παντοιοτρόπως ἀναζητεῖ ἄμεσα δεδομένα χωρὶς νὰ παραβλέπη τὰ ἐκ τῆς σπουδῆς τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου διδάγματα.¹

V. Ἡ πνευματικὴ προσπάθεια τῶν συγχρόνων κυμαίνεται μεταξὺ τῆς ἀντιθέσεως ἰδεοκρατίας καὶ ὕλισμοῦ. Τὰ κοινὰ στοιχεῖα τῶν ἰδεοκρατικῶν συστημάτων καὶ κατευθύνσεων ἀφ' ἑνὸς καὶ τὰ κοινὰ στοιχεῖα τῶν ὕλιστικῶν συστημάτων καὶ κατευθύνσεων ἀφ' ἑτέρου θεωρούμενα διὰ μιᾶς ἀποτελοῦν τὰ ὑπάρχοντα ἀκραῖα καὶ σταθερὰ συστατικά τῆς ἀντιθέσεως ταύτης ἣτις οὐχὶ τὸ πρῶτον ἤδη ἐμφανίζεται ἡ ὀρίζουσα τῆς ἀνθρωπίνου διανοήσεως.² Ἄλλ' ἡ ἀντίθεσις αὕτη δὲν ἐκδηλοῦται πλέον ὡς ἡ διχογνωμία τῶν ἀρχόντων, ἀλλὰ διαιρεῖ τὴν σχετικῶς ἀρχουσαν ἀστικὴν τάξιν ἀπὸ τὸ σχετικῶς ἀρχόμενον προλεταριάτον καὶ διὰ τοῦτο ἡ δισμάχη μεταξὺ τῶν ἰδεοκρατῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ ὕλισμοῦ ὡς ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἀφ' ἑτέρου διεξάγεται μὲ ὄσσην σφοδρότητα καὶ ὁ κοινωνικὸς ἀγὼν μεταξὺ ἀστῶν καὶ προλεταρίων. Τοιοῦτοτρόπως ἀποκτᾷ ἡ ἀντίθεσις τῆς ἰδεοκρατίας καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ κοσμοϊστορικὴν σπουδαιότητα ὅπως εἶναι κοσμοϊστορικὴ καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος τῆς ἐποχῆς. Δὲν εἶναι ὁμως αὐτὸ τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἀντιθέσεως ἰδεοκρατίας καὶ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ.

Τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἀντιθέσεως εἶναι τὸ ἐξῆς: Πρώτη ἀρχὴ τῆς ἰδεοκρατίας εἶναι ὅτι τὸ συνειδὸς ὡς ὑποκείμενον ὀρίζει τὴν γνῶσιν, ἐπειδὴ τὸ ὑποκείμενον ὀρίζει τὴν μορφήν αὐτῆς. Δευτέρα δὲ ἀρχὴ τῆς ἰδεοκρατίας εἶναι ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὑπάρχει ὁ νοητὸς κόσμος τῆς ἐλευθερίας. Τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ προϋπόθεσις εἶναι ὁ ὕλισμός. Πρώτη δὲ καὶ μόνη ἀρχὴ τοῦ ὕλισμοῦ εἶναι ὅτι τὸ πρᾶγμα, ὡς ἀντικείμενον, ὀρίζει τὴν γνῶσιν, ἐπειδὴ ἀναπτύσσεται ἡ μορφή καὶ ἡ οὐσία τῆς γνώσεως ἀναλόγως πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς. Ὡς ἐκ τούτου δύο προκύπτουν ἀντιθέσεις: Ἡ μὲν ἰδεοκρατία συσχετίζει τὰς

1) Βλ. Θεμιστοκλέους Δ. Τσάτσου, Ἡ συνταγματικὴ προστασία τῶν ἀτομικῶν περιουσιακῶν δικαιωμάτων, 1928, σελ. 14 καὶ 15.

2) Βλ. Windelband, Lehrbuch der Philosophie, §§ 10, 11.

συλλαμβανομένας ἐννοίας μετὰ τοῦ ὑποκειμένου, τοῦ συνειδότης, τοῦ ὁποίου θεωρεῖ τὴν λειτουργίαν ὡς ἐνεργητικὴν καὶ κατόπιν αὐτοῦ συσχετίζει τὰς οὕτω μορφουμένας ἐννοίας πρὸς ἀλλήλας, ὁ δὲ ὕλισμὸς συσχετίζει οὐχὶ τὰς ἐννοίας, ἀλλὰ τὰ πράγματα πρὸς ἀλληλα καὶ θεωρεῖ τὴν λειτουργίαν τοῦ συνειδότης ὡς παθητικὴν. Κατὰ συνέπειαν ἡ μὲν ἰδεοκρατία διὰ τῆς ἀπολύτου λογικῆς ἀναγκαιότητος θεμελιοῖ τὴν γνῶσιν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου δηλαδὴ τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος ὁ δὲ ὕλισμὸς ὑποθέτει δεδομένον τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος, ἀποφεύγει δὲ οὕτω τὴν θεμελίωσίν του. "Οἱ κατὰ τοῦτο καὶ μόνον ἀντιτίθεται ὁ ὕλισμὸς εἰς τὴν ἰδεοκρατίαν ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἔχει παροραθῆ πολλάκις. Ἐξ ἄλλου ἡ μὲν ἰδεοκρατία παραδέχεται τὴν ὑπαρξίν τοῦ κόσμου τῆς ἐλευθερίας τοῦ δεοντολογικῶς ὀριζομένου, τὸν ὅποιον ὁ ὕλισμὸς ἀγνοεῖ. Ἀλλὰ δὲν ἔπεται ὡς ἐκ τούτου ὅτι ἀντιτίθεται ἡ κατηγορηματικὴ ἐπιταγὴ τοῦ ἀπολύτως ἐλευθέρου συνειδότης εἰς ὅ,τι ἀναγκαίως ἐπέρχεται. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι συνέπεσε τυχαίως, ἔνεκα ψυχολογικῆς ἀφορμῆς, οἱ πλεῖστοι ἀπολογηταὶ τῆς ἀστικῆς τάξεως νὰ μεταχειρισθοῦν ἰδεοκρατικὴν ἐπιστημονικὴν μέθοδον ἐν' ᾧ οἱ πλεῖστοι ἀπολογηταὶ τοῦ προλεταριάτου νὰ μεταχειρισθοῦν ὕλιστικὴν μέθοδον, τὴν μέθοδον τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ἤγαγεν εἰς τὴν πλάνην ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς εἶναι ἡ μέθοδος ἡ ἀρμόζουσα εἰς τὸ προλεταριάτον, ἡ δὲ ἰδεοκρατία ἡ μέθοδος, ἡ ὁποία ἤρμοζεν εἰς τοὺς ἀστούς.

Τὸ μέγα τοῦτο σφᾶλμα βαρύνει κυρίως τοὺς μᾶλλον πολιτικοὺς ἢ πνευματικοὺς ἡγέτας τοῦ προλεταριάτου. Ἀφορμὴ δὲ τοῦ σφάλματος εἶνε ἴσως πρωτίστως ἡ εὐκολία μετὰ τῆς ὁποίας ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς εἶναι δυνατὸν νὰ διδάσκεται καὶ διαδίδεται καὶ νὰ ἐμπνέῃ τὴν πεποίθησιν ὅτι θὰ καταπέση ἀναποφεύκτως ἡ ἀστικὴ κοινωνία, διότι ἐμπεριέχει ἐν αὐτῇ τὴν αἰτίαν καὶ τῆς ἰδίας αὐτῆς πτώσεως καὶ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς προλεταριακῆς δικτατορίας. Ἴσως ὅμως ἀποδειχθῆ μίαν ἡμέραν ὅτι ἂν ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς ὑπῆρξε πρόσφορον ὄργανον πολιτικῆς δράσεως δὲν ὑπῆρξεν ὡς ἐπιστημονικὴ μέθοδος ἡ μᾶλλον ἐνδεδειγμένη διὰ νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς τελείαν ἐξακρίβωσιν τῆς ἀδικίας, ἡ ὁποία, ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην εἰς οἵανδήποτε κοινωνίαν, οὐδὲ πρὸς διαμόρφωσιν πολιτείας ἀνωτέρας τὸν σκοπὸν καὶ τελειωτέ-

ρας τὰ μέσα. Ἴσως ἀποδειχθῆ μάλιστα ὅτι πρὸς τοῦτο ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος εἶναι μᾶλλον ἐνδεδειγμένη, ἰδίως ἐπειδὴ ἀνταποκρίνεται πρὸς συνολικωτέρας ἀπαιτήσεις, δηλαδή κυρίως ἐπειδὴ ἀνάγεται καὶ εἰς τὸ συμπέρασμα ὀλοκλήρου κοσμοθεωρίας οὐχὶ δὲ ἀπόψεως ἐπὶ μέρους τοῦ κόσμου. ¹

VI. Κύριοι διαμορφωταὶ τῆς συγχρόνου διανοητικῆς ἀντιθέσεως ὑπῆρξαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ Kant ἀφ' ἑτέρου ὁ Marx. Μετὰ τὸν θάνατον ἑνὸς μετὰ τὸν ἄλλον τῶν μεγάλων γερμανῶν ἰδεοκρατῶν ἐπεκράτησεν ὁ Marx καὶ ὁ ὕλισμός. Οἱ μαρξισταὶ συνεχίζοντες τὸ ἔργον τοῦ Marx ἐθεώρησαν ὡς προϋπόθεσιν αὐτοῦ τὸν ἀναπτυσσόμενον ὕλισμόν. Καὶ τοιοῦτοτρόπως διεμορφώθη ὁ Μαρξισμὸς ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ἐρμηνεῖα τῆς ἱστορίας στερεοῦται καὶ ἀποδεικνύεται τελικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὕλισμοῦ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι πρῶτος ἀντέδρασε κατὰ τοῦ ὕλισμοῦ ὁ ἱστορικὸς αὐτοῦ Lange. Μετ' αὐτὸν πρῶτος ὁ Cohen καὶ κατόπιν ὁ Windelband, ὁ Natorp, ὁ Husserl, ὁ Rickert καὶ τέλος ὁ Lask καὶ ὁ Cassirer ἐθεμελίωσαν γνωσιολογικὰς ἰδίως ἀρχὰς πρὸς εἰδικωτέραν ἀνάπτυξιν τῶν ἠθικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, ἰδίως ὅμως τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἀρχὰς ἰδεοκρατικὰς καὶ συνεπῶς ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Διὰ τοῦτο πρωτίστως ἡ γενικὴ θεωρία τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, καὶ ἰδίως ἡ μέθοδος καὶ ἡ ἐπὶ τῇ βάσει ταύτης ἐννοιολογικὴ ἐκκαθάρισις καὶ συστηματικὴ διάταξις τῶν οὕτω νοουμένων νομικῶν ἐννοιῶν ἠρευνήθησαν ἐν ἐκτάσει. Ὁ Stammler, ὁ del Vecchio, ὁ Kelsen, ὁ Radbruch, ὁ Binder, ὁ Schönfeld καὶ ὁ Salomon, τῶν ὁποίων εἶναι καὶ τὰ προβλήματα

1) Ἀποτελεῖ ματαιοπονίαν ἀσφαλῶς ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου συζήτησις μετὰ προσώπων ἐκτιμώντων τὴν ἐπιστήμην καθ' ὃ μέτρον μόνον ἐξυπηρετεῖ κομματικὰ ἢ «ταξικὰ» συμφέροντα, (ἐπὶ παραδείγματι βλ. Δ. Γληνοῦ, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ, Νέοι Πρωτοπόροι φύλ. ὑπ' ἀριθ. 2,3,4, τοῦ 1932). Πῶς ἄλλως τε νὰ ἐκτιμήσουν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν τὴν ἐπιστήμην οἱ δεχόμενοι ὅτι τὰ πάντα καὶ συνεπῶς τὸ ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον καθορίζεται ἀπὸ οἰκονομικὰ συμφέροντα, τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ συνάρτησιν; Συνεπεῖς εἶναι τότε μόνον ὅταν ἐκτιμοῦν ἀναλόγως τοῦ ἀτομικοῦ ἢ ταξικοῦ συμφέροντος ὅτιδῆποτε κρίνουν. Ἀλλὰ τὸ χειρότερον εἶναι ὅτι καὶ ἡ λογικὴ ἀκολουθία δὲν ἔχει ἀπόλυτον ἀξίαν δι' αὐτούς. Ἡ δὲ εἶναι μήπως ἀποτελέσμα, συνάρτησις, οἰκονομικῶν συμφερόντων καὶ ἡ λογικὴ ἀκολουθία;

διαφορετικώτερα καὶ τὰ ἔργα συνολικώτερα, χαρακτηρίζουσι τὴν ἰδεοκρατικὴν περὶ δικαίου ἀντίληψιν τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.

Ἐξ ἑτέρου καὶ ὁ Μαρξισμὸς ἀνεπτύχθη ὅλως ἰδιαζόντως. Ἄλλὰ ἐπειδὴ ἀκριβῶς οἰκονομικῶς ἐξηγεῖ τὰ πάντα, ἡ ἔρευνά του ἔχει περιορισθῆ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, τὴν ὁποίαν τείνει νὰ γενικεύσῃ καὶ μετατρέψῃ διὰ τῆς βίας εἰς ἀντικαταστάτην ἀπασῶν τῶν ἠθικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, τῶν ὁποίων αὕτη πράγματι τμήμα μόνον ἀποτελεῖ.¹

1) Τὰ κυριώτερα ἔργα, διὰ τῶν ὁποίων ἐξεδηλώθη, κυρίως ἐν Γερμανίᾳ, τῆς ἰδεοκρατίας ἢ ἀναγέννησις εἶναι τὰ ἑξῆς: Lange, Geschichte des Materialismus, 8η ἔκδ. 1908, Cohen, System der Philosophie, 1902 κ. ἐ., Windelband, Präludien, 7η ἔκδ. 1921, Einleitung in die Philosophie, 2α ἔκδ. 1920, Vom System der Kategorien, 1900, Die Prinzipien der Logik, 1913, Ueber Willensfreiheit, 1919, Natort, Sozialpädagogik, 3η ἔκδ. 1909, Platos Ideenlehre, 1903, (βλ. καὶ ἐλληνικὴν μετάφρασιν Μ. Τσαμαδοῦ), Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften, 1910, Allgemeine Psychologie, 1912, Husserl, Logische Untersuchungen, 2α ἔκδ. 1913, Ideen zu einer reinen Phänomenologie, 1913, Rickert, Zur Lehre von der Definition, 1888, 2α ἔκδ. 1915, Der Gegenstand der Erkenntnis, 1892 3η ἔκδ. 1921, Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, 1899, 5η ἔκδ. 1921, Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, 1896—1902, 4η ἔκδ. 1921, System der Philosophie 1921, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, 1924, Kant als Philosoph der modernen Kultur, 1924, Das Eine, die Einheit und die Eins, 1924, Lask, Rechtsphilosophie, ἐν Gesam. Schriften, τομ. 24, 1907, Cassirer, Das Erkenntnisproblem, Bd III, 1923. Περὶ τοῦ Kuno Fischer βλ. Windelband, Kuno Fischer. Περὶ τοῦ Cohen βλ. Natort, Hermann Cohens philosophische Leistung, philos. Vorträge, ἀριθ. 21. Περὶ τοῦ Windelband, βλ. Rickert, Wilhelm Windelband, 1915, περὶ τοῦ Rickert, βλ. I. N. Θεοδωρακοπούλου, Ἡ γνωσεολογία τοῦ Rickert ὡς εἰσαγωγή εἰς τὸν Νεοκαντιανισμόν, 1929. Τὰ κυριώτερα ἰδεοκρατικὰ ἔργα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου εἶναι: Stammler, Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung, 5η ἔκδ. 1925, Die Lehre vom richtigen Recht, 2α ἔκδ. 1926, Theorie der Rechtswissenschaft, 2α ἔκδ. 1923, Lehrbuch der Rechtsphilosophie, 3η ἔκδ. 1928, Rechtsphilosophische Abhandlungen und Vorträge, 1925, Del Vecchio, Sui principi generali del diritto, 1921, Il concetto della natura e il principio del diritto, 1922, La giustizia, 1924, Lezioni di filosofia del diritto, 2α ἔκδ. 1932, Kantorowicz, Zur Lehre vom richtigen Recht, 1909, Kelsen, βλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ πόδας τῆς § VIII, Radbruch, Grundzüge der Rechtsphilosophie, 1914, Binder, Rechtsbegriff und Rechtsidee, 1915, Recht und Macht als Grundlagen der Staatwirksamkeit,

VII. Ἐν τῷ συστήματι τῆς ἰδεοκρατίας ἐν γένει πρωτεύει τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως. Τίποτε δὲν εἶναι πράγματι δυνατὸν νὰ σκεφθῆ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, εἰς ὃ νὰ μὴ προϋποτίθεται λογικῶς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ συνειδότος καὶ τοῦ ἀντικειμένου του, δηλαδὴ τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐπέρχεται ἡ σχέση αὕτη, διότι ἐξ αὐτοῦ διακαθορίζεται ἡ κατὰ λόγον ἀξία παντὸς συλλογισμοῦ. Μόνον ἐπὶ θυσία τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὸν λόγον ἀξίας εἶνε δυνατὸν νὰ παύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως νὰ προηγεῖται παντὸς ἄλλου προβλήματος. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη θυσία ἤθελεν ἐμποδίσαι πᾶσαν συνεννόησιν, ἀφοῦ ἡ συνεννόησις ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν νόησιν καὶ ἡ νόησις ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὸν λόγον. Ὡς ἐκ τούτου κατ' ἀνάγκην ἡ *quaestio facti* καὶ ἡ *quaestio juris* ἀποχωρίζονται τελείως καὶ ἡ *quaestio juris* προηγεῖται τῆς *quaestio facti*, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τεθῆ καὶ ἡ *quaestio facti* ἂν δὲν ἔχη λυθῆ προηγουμένως ἡ *quaestio juris*. Ἐν τῷ συστήματι τῆς ἰδεοκρατίας καὶ καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν παραμένει ὁ χωρισμὸς αὐτὸς ἀμετάβλητος καὶ εἰς τοῦτο μάλιστα ἔγκειται ἡ σπουδαιότερα ἀφορμὴ τῆς ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως ἀναμφισβητήτου δυσκολίας, μεθ' ἧς ἀποκτᾶ διὰ τοὺς πρακτικοὺς ἀνθρώπους, δηλαδὴ τοὺς ἀνθρώπους τῆς δράσεως, σπουδαιότητα τὸ σύστημα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐμποδίζει πολλάκις τὴν ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως ἐξέτασιν ἐκάστου προβλήματος (*quaestio facti*) ἔνεκα τῆς ἀσχολίας, τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλει προηγουμένως εἰς τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου (*quaestio juris*).

Οὐδεὶς ὑπῆρξεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος τῆς γνώσεως συνεπέστερος καὶ ἀποκλειστικώτερος ἀπὸ τὸν Kant, ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου καθοδηγεῖται ἡ σύγχρονος ἰδεοκρατία καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ πολιτειακὸν δίκαιον ἰδίως ὁ Hans Kelsen καὶ ἡ σχολή του (Verdross, Merkl καὶ ἄλλοι).

Ὁ Kant εἰσερχόμενος εἰς τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως ἐρωτᾷ κατὰ πόσον εἰς τὴν γνῶσιν, ὡς ἐνέργειαν τοῦ συνειδότος θεωρουμένην, ἐνυπάρχει στοιχεῖον ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν. (*Erfahrung*). Ἄνευ-

1921, *Philosophie des Rechts*, 1925, *Die Gerechtigkeit als Lebensprinzip des Staates*, 1926, βλ. καὶ νεώτερα ἔργα τοῦ ἰδίου παρὰ πόδας τῆς § 20. *Salomon*, *Grundlegung zur Rechtsphilosophie* 1925, *Das Recht als Idee und als Satzung*, 1929.

ρίσκει δὲ τὸ στοιχεῖον αὐτὸ εἰς τὴν μορφήν τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία διὰ τῆς (Anschauung) ὀπωσδήποτε καὶ ὀπουδήποτε, κατ' ἀνάγκην ἐπιτελεῖται κατὰ τόπον καὶ κατὰ χρόνον. Ἡ συγκεκριμένη χρονικὴ παράστασις, ἡ ἔκτασις καὶ τὸ χρονικὸν διάστημα δὲν ἀναφέρονται εἰς τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον ὡς εἶδη πρὸς τὸ γένος των, ἀλλ' ὡς τμήματα πρὸς τὸ σύνολον. Διὰ τοῦτο καὶ τελείως ἀνεξαρτήτως τοῦ πότε καὶ τοῦ πῶς ἐγεννήθησαν ἡ ἔννοια τοῦ τόπου ἐν γένει καὶ ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου ἐν γένει λογικῶς ὑφίστανται πρὸ οἰασδήποτε συγκεκριμένης παραστάσεως τῆς Α ἐκτάσεως καὶ τοῦ Β χρονικοῦ διαστήματος, ἐπὶ παραδείγματι τῆς Πελοποννήσου καὶ τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου 1931, ὑφίστανται, δηλαδή, a priori, ἐπειδὴ τὸ σύνολον ὑφίσταται πάντοτε πρὸ τοῦ μέρους, προϋποτίθεται τούτου δηλαδή.

Ἐὰν ὑπετίθειτο ποτὲ ὅτι ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος εἶναι πραγματικαὶ τῶν ἀντικειμένων ιδιότητες καὶ οὐχὶ μορφαὶ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου καὶ συνεπῶς ἡ γνώσις αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν οὐδέποτε ἤθελεν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν ἀπολύτως, δηλαδή κατὰ τρόπον γενικῶς ἀναγκαῖον, ἐν αἰσθητὸν ἀντικείμενον.

Ἄλλ' ἡ γνώσις τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ διὰ τῆς ἀπλῆς συνθέσεως τῶν παραστάσεων ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ. Πρέπει νὰ συμπληρωθῇ διὰ τοῦ συστήματος τῶν συνθετικῶν συλλογισμῶν, δηλαδή συλλογισμῶν ἐν οἷς ἕκαστον ἀντικείμενον προστίθεται εἰς τὸ ὑποκείμενον καὶ δὲν ἐξάγεται δι' ἀναλύσεως ἐξ αὐτοῦ. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ὁ συλλογισμὸς ὅτι πᾶν φυσικὸν γεγονός ἔχει αἰτίαν εἶναι συνθετικὸς συλλογισμὸς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν συλλογισμὸν ὅτι τὸ δένδρον ἔχει ρίζαν, κορμόν, κλάδους καὶ φύλλα.

Ἐὰν ἦτο ἀδύνατον νὰ ἰσχύσῃ ὁ συνθετικὸς συλλογισμὸς ἔδει νὰ εἶναι καὶ ἡ γνώσις τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἀδύνατος, ἀφ' οὗ ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι δυνατὸν νὰ γεννήσῃ μόνον ἀσυνδέτους ἐντυπώσεις ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ. Ἐὰν ὅμως ἡ σχέσις τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων ἦτο πραγματικὴ ἔδει νὰ εἶναι καὶ αὕτη ἀντικείμενον αἰσθητόν, ὅπότεν ἡ περὶ αὐτῆς γνώσις ἤθελε εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐμπειρικὴ δηλαδή οὐχὶ γενικῶς ἀναγκαία. Ὡστε μόνον ἐὰν ὑφίστανται a priori σχήματα, κατηγορίαι, εἰς τὰς ὁποίας ὁ νοῦς ὑπάγει τὸν αἰσθητὸν κόσμον εἶναι ἡ γνώσις τοῦ κόσμου τούτου δυνατή, οὐχὶ δ' ἐὰν ὁ αἰσθητὸς αὐτὸς

κόσμος ἐμπεριέχει ὡς ἰδιότητος πραγματικὰς τὰς ἀποδιδομένας αὐτῷ σχέσεις. Ἐὰν ἐπὶ παραδείγματι ἡ αἰτιώδης σχέσις αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος ἦτο ἀντικειμενικὴ ἤθελεν εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἔχει πάντοτε ἡ Α αἰτία τὸ Β ἀποτέλεσμα. Διότι ἡ ἐμπειρία περιορίζεται εἰς συγκεκριμένης περιπτώσεως τὴν μεμονωμένην γνῶσιν. Μόνον ἐὰν δὲν εἶναι ἀπόκτημα ἐμπειρικόν, μόνον ἐὰν εἶναι κατηγορία τοῦ συνειδότος, ἡ αἰτιώδης σχέσις ἡ συνδέουσα τὴν Α καὶ Β παράστασιν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ Α αἰτία ἔχει πάντοτε τὸ Β ἀποτέλεσμα. Ὡστε τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ (das Ding an sich) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταστοῦν ἀντικείμενα γνῶσεως. Μόνον αἱ λογικαὶ σχέσεις γινώσκονται. Ἡ ἀντίθεσις τῆς καντιανῆς λογικῆς πρὸς τὴν σχολαστικὴν λογικὴν ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς ὅτι τελείως ἀγνοεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν συνθετικῶν συλλογισμῶν ἢ ἀναλυτικὴ τυπικὴ λογικὴ.

Τούτου τεθέντος ἀποβαίνει προφανές ὅτι τὸ ἀτομικὸν συνειδὸς αἰσθάνεται καὶ νοεῖ μέχρις ἐνὸς σημείου κατὰ τρόπον ὑποκειμενικόν. Ἀλλὰ ἡ αἰσθησις καὶ ἡ νόησις ἐνεργούμεναι διὰ τῶν καθαρῶν μορφῶν καὶ τῶν κατηγοριῶν ἀποκτοῦν ἐφ' ὅσον οὕτως ἐνεργοῦν ἀπόλυτον ἰσχὺν ἀφ' οὗ αἱ μορφαὶ καὶ κατηγορίαι εἶναι γενικῶς ἀναγκαῖαι διὰ πᾶν συνειδός, εἶναι ἄρα κατηγορίαι τοῦ ἀπολύτου συνειδότος (Bewusstsein überhaupt). Ἡ ἀπόλυτος ἀναγκαιότης τὸ χωρίζει ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικὸν συνειδός. Τὸ ἀπόλυτον συνειδός, δηλαδή τὸ ἀφηρημένον συνειδός τῆς ἀπολύτου καὶ ὑπερατομικῆς ἀναγκαιότητος, ἔχει λογικὴν ἀποκλειστικῶς ὑπόστασιν. Ἡ ψυχολογικὴ καὶ ἡ μεταφυσικὴ ἀντίληψις εἶναι συνεπῶς ἀπρόσφορα μέσα ὡς πρὸς αὐτό, δηλαδή τὸ ἀπόλυτον, τὸ ἐν γένει συνειδός. Ἀλλ' ἡ γνωστικὴ ἀποστολὴ τοῦ συνειδότος ἀποβαίνει οὕτως ἀτέλεμον ἀφ' οὗ ἀτελεύτητος εἶναι ἡ σειρὰ τῶν παραστάσεων (Erscheinungen), ἐξ ὧν ἑκάστη ἑκάστοτε ὀρίζεται ὡς ἄλλης ἢ πολλῶν ἄλλων ἐξάρτημα. Τὸ Α ἐπὶ παραδείγματι γεγονὸς ἔχει ὡς αἰτίαν τὸ Β. Διὰ νὰ γνωρίσω τὸ Α πρέπει νὰ γνωρίσω τὸ Β. Ἀλλὰ καὶ τὸ Β γεγονὸς ἔχει ὡς αἰτίαν τὸ Γ. Καὶ διὰ νὰ γνωρίσω τὸ Β πρέπει νὰ γνωρίσω τὸ Γ. Ἀλλὰ καὶ τὸ Γ ἔχει αἰτίαν τὸ Δ καὶ οὕτω καθεξῆς.

Ἡ ἐνέργεια τοῦ συνειδότος ἀποβαίνει δυνατὴ καὶ ὀλοκληροῦται διὰ τῆς θέσεως τῶν ἀνεξαρτήτων καὶ πᾶσαν αἰτίαν ἐν ἑαυταῖς ἐγκλειουσῶν ἰδεῶν.

Μόνον ἂφ' οὗ κατανοηθῆ πλήρως ἡ γνωσιολογικὴ βᾶσις τοῦ καντιανοῦ συστήματος εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῆ καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, δηλαδὴ τὸ σύστημα τῶν ἐπιταγῶν τῶν ἐχουσῶν ἀντικείμενον τὴν βούλησιν ὡς τοιαύτην. "Ὅπως καὶ προκειμένου περὶ τῆς γνώσεως, ἐρωτᾶται κατὰ πόσον ὑπάρχουν ἀπολύτως ἀναγκαῖα ἐν αὐτῇ στοιχεῖα οὕτω καὶ προκειμένου περὶ τῆς βουλήσεως ἐρωτᾶται πρωτίτως ἐὰν ὑπάρχουσι γενικῶς ἀναγκαῖα στοιχεῖα (ἀρχαί, Prinzipien) ἐν αὐτῇ, δηλαδὴ a priori. Ἡ μορφή καθ' ἣν ἡ βούλησις ἐνεργεῖ εἶναι ἡ τῆς ἐπιτακτικῆς αὐτοσυνδέσεως μετὰ τοῦ σκοποῦ. Ὁ σκοπὸς ἀποβαίνει οὕτω περιεχόμενον τῆς βουλήσεως. Ἡ ἀτομικὴ βούλησις ἡ ἐχούσα ἐμπειρικὸν ἀντικείμενον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενον αὐτό. Ἄλλ' ἡ βούλησις ἐν γένει τοῦ καθαροῦ λόγου, ἐὰν ὑπάρχη, δὲν εἶναι δυνατὸν εἰμὴ νὰ καθορίζῃ αὐτὴ ἑαυτήν. Καὶ δὲν ἀφορᾷ ἡ ἐκ τοῦ συνδέσμου τούτου ἀπορρέουσα ἐπιταγὴ τὴν πράξιν, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἐνεργηθῆ, ἀλλὰ τὴν διάθεσιν (Gesinnung). Ἄρα ἡ ἐπιτακτικὴ σύνδεσις τοῦ ἐν γένει συνειδότου ἐκδηλουμένου πλέον ὡς βουλήσεως μετὰ τοῦ ἀπολύτου καὶ ὑπ' αὐτῆς ὀριζομένου σκοποῦ θὰ συνιστᾷ ἐπιταγὴν ἀπολύτου κύρους. Τότε μόνον ἡ βούλησις εἶναι αὐτόνομος. Ἄλλὰ διὰ νὰ συμβῆ τοῦτο διὰ νὰ εἶναι ἀπόλυτος ὁ αὐτοδιορισμὸς τῆς βουλήσεως πρέπει νὰ πράττῃς οὕτως ὡς ἐὰν ἡ ἀρχὴ τῆς πράξεώς σου νὰ πρόκηται ν' ἀποβαίνῃ διὰ τῆς βουλήσεώς σου νόμος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, δηλαδὴ ἀπολύτως ἀναγκαῖος. Τοῦτο εἶναι ἡ κατηγορηματικὴ ἐπιταγὴ (kategorischer Imperatif). Ἄλλὰ διὰ νὰ δύνασαι νὰ πράττῃς οὕτω, πρέπει νὰ εἶσαι ἀπολύτως ἐλεύθερος. Ἡ ἐλευθερία ὅμως δὲν ἐπιδέχεται ἀπόδειξιν, ἀλλὰ στηρίζεται μόνον εἰς τὸ ἀξίωμα ὅτι ἐλευθερία ὑπάρχει, διότι πρέπει νὰ ὑπάρχη. Ἡ ἐλευθερία δηλαδὴ δὲν εἶναι ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, ἀλλὰ τῆς πίστεως.

Ἀπέληξεν οὕτως ἡ καντιανὴ φιλοσοφία εἰς τὸν ἀσύνδετον χωρισμὸν τοῦ κόσμου εἰς τὸν πραγματικὸν κόσμον καὶ τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας. Ὁ πραγματικὸς κόσμος διέπεται ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα, ὁ δὲ κόσμος τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν ἀπόλυτον καὶ γενικὴν κατηγορηματικὴν ἐπιταγὴν καὶ τὰς ἀναγομένας εἰς αὐτὴν εἰδικὰς ἐπιταγὰς. Δηλαδὴ ὁ πραγματικὸς κόσμος ὀρίζεται ἀναγκαιῶς, ὁ κόσμος τῆς ἐλευθερίας δεοντολογικῶς. Ἐνῶ δὲ μέχρι τοῦδε καθορίζετο διὰ τοῦ θεωρητικοῦ

λόγου εἶναι καὶ πῶς ὑπάρχει ἐλευθερία, ἐπρώτευε δηλαδή ὁ θεωρητικὸς λόγος ἀπέναντι τοῦ πρακτικοῦ, ὁ Kant ἀποδέχεται ὅτι πρωτεύει ὁ πρακτικὸς λόγος ἀπέναντι τοῦ θεωρητικοῦ, διότι ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξέλθῃ ἐκτὸς τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα θέτει αὐτὸς εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον, ἐν ᾧ τουναντίον ὁ πρακτικὸς λόγος ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τοῦτο δηλαδή ὅτι ἐξέρχεται αὐτῶν τῶν ὁρίων.

Τὸν δυαδισμόν τοῦ κόσμου, τὸν αἰσθητὸν κόσμον καὶ τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας ἐζήτησεν ὁ Kant νὰ ὑπερβῇ διὰ τῆς συνθέσεως ἀμφοτέρων, ἐξετάσας τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ σκοποῦ. Ἄλλ' ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ σκοποῦ εἶναι δυνατὸν ὁ αἰσθητὸς κόσμος νὰ ἐξετασθῇ πρῶτον ἐν σχέσει πρὸς ὠρισμένον ὑποκείμενον καὶ δεύτερον ἐν σχέσει πρὸς ἑαυτόν. Ὡς πρὸς ὠρισμένον ὑποκείμενον ἐξετάζει τὸν αἰσθητὸν κόσμον ἢ αἰσθητική, ὡς πρὸς ἑαυτόν ἢ τελεολογία. Ὁ Kant ἐζήτησε νὰ ἐξετάσῃ καὶ τὴν ἱστορίαν ἀπὸ ἀπόψεως σκοποῦ καὶ τὸ συμπέρασμά του εἶναι, ὅτι συνειδητὸς σκοπὸς εἰς τὴν ἱστορίαν εἶναι ἀδύνατον ν' ἀνευρεθῇ, ἀλλ' ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος ὡς τμῆμα τῆς φύσεως εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ διακατέχεται ἀπὸ σκοπὸν ὠρισμένον, ἀντικειμενικὸν ἀλλ' ἀσυνείδητον ὅμως. Δηλαδή ὁ σκοπὸς εἰς τὴν ἱστορίαν εἶναι φυσικὸς σκοπός. Εἶναι ὅμως ζήτημα κατὰ πόσον ἐπεράτωσε πράγματι τὸ σύστημά του ὁ Kant διὰ τῆς τοιαύτης ἐξετάσεως τοῦ αἰσθητικοῦ κόσμου ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ σκοποῦ, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι δυνατὸν ν' ἀμφισβητηθῇ ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο ὑπῆρξεν ἐν ἀπὸ τὰ ἰσχυρότερα κατορθώματα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Ὁ Kant ἀνέτρεψε τὰ θεμέλια τοῦ μεσαιωνικοῦ πνεύματος. Ἄλλ' ἐχώρισε πρὸς τοῦτο τὸν κόσμο, ἐν τῇ συνειδήσει του χωρὶς ἢ προσπάθειά του νὰ ἐξετάσῃ τὸν κόσμον ἀπὸ ἀπόψεως σκοποῦ νὰ συνενώσῃ πάλιν τὰ δύο μέρη, τὰς δύο ἀπόψεις, τοῦ ἀπαραιτήτως ἐνιαίου κόσμου. Ἴσως κατώρθωσε νὰ συνδέσῃ μόνον τοὺς δύο κόσμους ἢ μᾶλλον τὰς δύο ἀπόψεις τοῦ ἐνὸς κόσμου. Ἀλλὰ διὰ νὰ τὰς συνενώσῃ ἔπρεπε πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ συνενώσῃ τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα. Διότι οὕτω μόνον ἦτο δυνατὸν ἢ θεωρία τοῦ κόσμου ἀπὸ ἀπόψεως σκοποῦ νὰ μὴ διαφέρῃ προκειμένου περὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν θεωρίαν τοῦ κόσμου τῆς ἐλευθερίας. Καὶ διὰ νὰ εἶναι τοῦτο δυνατὸν, νὰ μὴν εἶναι δηλαδή τυχαία ἢ συνένωσις ὑποκειμενικότητος καὶ ἀντικει-

μενικότητος, ἔπρεπε νὰ δεχθῆ ὅτι ὁ λόγος δὲν ὑπάρχει μόνον εἰς τὸ ὑποκείμενον ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντικείμενον ὅτι δηλαδή ὁ κόσμος λογοκρατεῖται. Ἄλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διανύσῃ διὰ μιᾶς ὁ ἀνθρώπινος νοῦς τὸ διάστημα τοῦτο. Εἶναι μάλιστα δύσκολον νὰ συλλάβῃ τις ὅτι ἐπετέλεσεν εἰς ἀνθρώπος μόνος ἔργον τόσον μέγα ὅσον εἶναι ἡ καντιανὴ φιλοσοφία.¹

VII. Εἰδικῶς ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου ἢ ἐφαρμογὴ τῆς καντιανῆς μεθόδου ὅχι μόνον εἶναι ἀδύνατος, ἀλλ' ἐπιχειρουμένη πολλοὺς ἐνέχει κινδύνους.

Ἡ τελεία ἐφαρμογὴ τῆς καντιανῆς μεθόδου εἶναι ἀδύνατος, ἐπειδὴ σχηματίζει τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διακρίσεως τοῦ πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ λόγου, ἐνῶ τὸ δίκαιον ὡς ἐκδήλωσις ἱστορικὴ οὐδὲ τοῦ θεωρητικοῦ οὐδὲ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἐπιδέχεται μονομερῆ τὴν ἐπιβολήν. Ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἀπομένει χωρὶς ὑπόστασιν, ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ θεωρητικοῦ λόγου ἀπογυμνοῦται τῆς ἀπαραιτήτου μορφῆς του. Διότι τὸ δίκαιον εἶναι σύνολον ἐπιταγῶν. Μόνον διὰ τῆς τελεολογικῆς ἀναγωγῆς τῶν εἰδικωτέρων ἐπιταγῶν εἰς ἄλλας γενικωτέρας καὶ τῶν γενικωτέρων εἰς γενικωτάτας καὶ τῶν γενικωτάτων εἰς τὴν γενικωτέραν πασῶν καὶ καταρτίζεται τὸ δίκαιον εἰς σύστημα καὶ εἶναι δυνατόν νὰ συνδεθῆ καὶ καταστῆ συνεπῶς ἀντικείμενον γνώσεως ἐνιαῖον. Ἄλλὰ μόνον διὰ τοῦ θεωρητικοῦ

1) Βλ. H e g e l, Geschichte der Philosophie; Bd. III, σελ. 551-661 (Jubiläumsausgabe), E r d m a n n Grundriss der Geschichte der Philosophie, 4η ἐκδ. 1896, τομ. II, V. C o u s i n, Leçons sur la philosophie de Kant, 1842, C o h e n, Kants Theorie der Erfahrung, 1871, Kants Begründung der Ethik, 1877, Kants Begründung der Aesthetik, 1889, K u n o - F i s c h e r, Im. Kant un seine Lehre, W i n d e l b a n d, Lehrbuch κλ. σελ. 452 κ.έ. G. S i m m e l, Kant, 1904, P a u l s e n, Kant, 1908, B a u c h, Kant, 1917. C a s s i r e r, Geschichte der Erkenntnistheorie 1923 τόμ. III. I. N. Θεοδωρακοπούλου, Κάντ. (Μεγ. Ἐγκυκλ.). Ἐκ τῶν παλαιωτέρων ἐλληνικῶν ἔργων βλ. Κοτζιά, Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, τομ. 4ος, 1878, σελ. 280 κ.έ. Κ α ζ ά ζ η Ἐκ τῶν ἀφορωσῶν εἰδικὰ κεφάλαια τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας ἔργων βλ. S t a d l e r, Kants Teleologie, 1874. A. M e s s e r, Kants Ethik, 1904, E. T r o e l t s c h Das historische in Kants Religionsphilosophie, Kantstudien IX, F r. M e d i c u s, Kants Philosophie der Geschichte, Kantstudien VII.

λόγου είναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῆ καὶ ἡ ἐπιβολή, ἡ ὁποία καὶ τί ἐπὶ δίκαιον ὀρίζει καὶ τὸ πραγματοποιεῖ, ἡ ὁποία συνεπῶς ὀρίζει τὴν ὑπόστασίν του.

Πρὸ τοῦ διλλήματος αὐτοῦ τίθενται οἱ καντιανοὶ καὶ γενικῶς ἡ σχολὴ τῆς ἰδεοκρατίας οὐχὶ προκειμένου περὶ τοῦ δικαίου μόνον, ἀλλὰ καὶ προκειμένου παντὸς ἄλλου ἱστορικοῦ ἀντικειμένου. Διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῆ προκειμένου περὶ ἱστορίας ἢ σύνθεσις τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ὡς ἐπετέλεσαν αὐτὴν ὁ Κάντ ἐν τῇ αἰσθητικῇ καὶ τῇ τελεολογίᾳ προκειμένου περὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἐν γένει καὶ ἰδίως προκειμένου περὶ τῆς φύσεως καὶ δὴ τῆς ἐνοργάνου. Τοῦτο δὲ συμβαίνει, ἐπειδὴ ὁ Καντ ἀγνοεῖ τὴν πραγματικὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας. Τὴν ἱστορίαν ὡς συνειδητὴν ἐνέργειαν ὁ Καντ δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντιληφθῆ εἰμὴ ὡς σύνολον πράξεων, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ κριθοῦν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐλευθερίας, ἄρα λοιπὸν νὰ κριθοῦν ἐκάστη μεμονωμένη. Ἀλλὰ μεμονωμένα πράξεις εἶναι ἀδύνατον νὰ λεχθῆ ὅτι ἀποτελοῦν ἱστορίαν. Τὸ δίκαιον ὅμως εἶναι ἱστορία, τῆς ἱστορίας ἐνταῦθα νοουμένης ὡς ἐνεργείας συνειδητῆς. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συντεθῆ ὁ θεωρητικὸς λόγος ὁμοῦ μετὰ τοῦ πρακτικοῦ προκειμένου περὶ τοῦ δικαίου ἐντὸς τῶν ὀρίων τοῦ καντιανοῦ συστήματος, δηλαδὴ τῆς ἰδεοκρατίας.

Τὸ ἐλάττωμα τοῦτο καταφαίνεται πληρέστατα εἰς τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ καντιανοῦ συστήματος τῆς ἰδεοκρατίας, ὡς ἠρμήνευσεν αὐτὸ ἡ Σχολὴ τοῦ Μαρβούργου ἰδίως, συντεταγμένην θεωρίαν τῆς πολιτείας τοῦ Kelsen. Τὸ σύστημα τοῦ Kelsen, ὡς ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ, ἑδραιοῦται πρὸ παντὸς ἐπὶ τῆς διακρίσεως τοῦ Εἶναι (Sein) καὶ τοῦ Δέοντος (Sollen). Τὸ Εἶναι ἀποτελεῖ τὸν αἰσθητὸν κόσμον. Τὸ Δέον ὀρίζει τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας. Ὁ θεμελιώδης αὐτὸς χωρισμὸς διέπει μέχρι τῆς ἐσχάτης αὐτοῦ συνεπείας τὸ ἔργον τοῦ Kelsen. Ἐπειδὴ δὲ ποτὲ ἴσως δὲν ἀνεπτύθη καὶ ὑπεστηρίχθη σύστημα δικαίου μὲ τόσην ἔκτασιν καὶ τόσην πληρότητα καὶ ταῦτοχρόνως συνέπειαν ἀτέγκτου ἀυστηρότητος διὰ τοῦτο μεγάλην ἐγέννησεν ἀντίδρασιν. Ἀλλ' εἶναι ἀναμφίσβητον ἐπίσης ὅτι ἐλάχισται ὑπῆρξαν αἱ παρατηρήσεις αἱ θίξασαι τὰ θεμέλια τοῦ συστήματος καὶ κλονίσασαι τὴν συνοχὴν αὐτοῦ.

Ἐν πρώτοις ὡς πρὸς τὴν διάκρισιν τοῦ Εἶναι καὶ τοῦ Δέοντος

προεβλήθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὄχι μετακαντιαναὶ ἀντιρροήσεις, ἀλλ' ἀντιρροήσεις προκαντιαναί. Δηλαδή αἱ ἀντιρροήσεις αὗται προῆλθον ἀπὸ τὸν κοινὸν νοῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ἄλλ' αἱ τοιαῦται ἀντιρροήσεις ἦσαν ἀνίκανοι νὰ θίξωσι τὸ σύστημα τοῦτο. Ἡμφισβητήθη ἐπὶ παραδείγματι παρά τινων ἡ προτεραιότης τοῦ Δέοντος ἀπέναντι τοῦ Εἶναι, νοηθεῖσα ὡς χρονικὴ καὶ ψυχολογικὴ τοιαύτη, καὶ ἠλέγχθη ὁ Kelsen, ἐπειδὴ ὁρίζει τὸ Δέον πρότερον ὡς πρὸς τὸ Εἶναι ἐνῶ δὲν ὑπάρχει οὐδεμίαν ἐπιταγὴν ἔξω τῆς συνειδήσεως δηλαδή ἔξω τοῦ Εἶναι καὶ συνεπῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ προηγηθῇ τοῦ Εἶναι τὸ Δέον. Ἡ εὐκολία δὲ μεθ' ἧς ἡ τοιαύτη ἀντίρροησις εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ καὶ κατανοηθῇ δεδομένου ὅτι πρὸς τοῦτο οὐδεμίαν προαπαιτεῖται γνῶσις, τοῦναντίον προὑποτίθεται ὅτι τοιαύτη δὲν ὑφίσταται ἔχει ὡς ἀποτελεσματικὸν ὅτι μεταξὺ τῶν ἀφιλοσοφῆτων εὐρύτατα διαδίδεται. Ἄλλ' ὁ Kelsen ἐννοεῖ καὶ γράφει περὶ λογικῆς προτεραιότητος οὐχὶ δὲ περὶ ψυχολογικῆς προτεραιότητος. Διὰ τοῦτο τὸ σύστημα τοῦ Kelsen ἀπομένει μετὰ τὰς ἐπιθέσεις αὐτὰς ἐντελῶς ἀθικτον.¹

Καὶ ὅμως τὸ σύστημα τοῦ Kelsen δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὐσταθήσῃ. Ὁ Kelsen ἀναγκάζεται νὰ θεωρήσῃ ὡς εὐρισκόμενα ἔξω τῶν ὁρίων τῆς ἐπιστήμης τοῦ θετικοῦ δικαίου τὴν ἀρχὴν, ἥτοι τὴν θέσπισιν, ὡς καὶ τὸ τέλος, ἥτοι τὴν κατάργησιν αὐτοῦ. Ἀλλὰ χωρὶς τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρίσῃ ποία ἐπιταγὴ δέον νὰ ἐκτελεσθῇ καὶ ποία δέον νὰ μὴν ἐκτελεσθῇ. Δὲν εἶναι δηλαδή δυνατὸν νὰ καθορίσῃ κατὰ τί διαφέρει τὸ ἰσχύον δίκαιον ἀπὸ τὸ μὴ ἰσχύον δίκαιον. Ἡ ἀναγωγὴ μιᾶς ἀστυνομικῆς διατάξεως εἰς ἓν διάταγμα καὶ τοῦ διατάγματος αὐτοῦ εἰς ἓνα νόμον καὶ τοῦ νόμου τούτου εἰς τὸ σύνταγμα καὶ τοῦ συντάγματος εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγὴν (Grundnorm), ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Kelsen, οὐδόλως ἀρκεῖ διὰ νὰ διακριθῇ τῆς ἐπιταγῆς, ἡ ὁποία δέον νὰ μὴν ἐκτελεσθῇ, ἡ ἐπιταγὴ, ἡ ὁποία δέον νὰ ἐκτελεσθῇ. Διότι ποῖον εἶναι τὸ νόημα τῆς πρωταρχικῆς ἐπιταγῆς; Τὸ νόημα τῆς πρωταρχικῆς ἐπιταγῆς ἢ πρέπει νὰ δικαιολογῇ γενικῶς οἰανδήποτε νομοθεσίαν ἢ πρέπει νὰ δικαιολογῇ συγκεκριμένην νομοθεσίαν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, εἰάν

1) Βλ. Δ. Βεζανῆ, Θεωρία τοῦ Κράτους, 1932, σελ. 21—31, παρ' ᾧ ἡ παρανόησις εἶναι προφανής.

ἡ πρωταρχικὴ ἐπιταγὴ δηλαδὴ δικαιολογῆ ὅπωςδὴποτε οἴανδὴποτε νομοθεσίαν, εἶναι ἀδύνατον νὰ καθορισθῆ αὕτη ἄλλως εἰμὴ μόνον ὡς ἐπιτάσσουσα ὑποταγὴν εἰς τὸν ἔχοντα τὴν ἰσχυροτέραν ἱκανότητα πρὸς ἐξαναγκασμόν. Ἐὰν τότε ἢ θὰ ἐρευνηθῆ ποῖος ἔχει τὴν ἰσχυροτέραν ἱκανότητα πρὸς ἐξαναγκασμόν ἢ θ' ἀποκλεισθῆ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου ἢ τοιαύτη ἐρευνα. Καὶ ἂν ἐρευνηθῆ ποῖος ἔχει τὴν ἰσχυροτέραν ἱκανότητα πρὸς ἐξαναγκασμόν, ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου παύει νὰ εἶναι δεοντολογικὴ, ὅπερ ὅμως ἀπορρίπτεται κατ' ἀρχὴν, ἀφ' οὗ ἀνατρέπει τὴν βάσιν αὐτὴν τῆς θεωρίας τοῦ Kelsen. Ἐὰν ὅμως ἀποκλεισθῆ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου ἡ τοιαύτη ἐρευνα, καθίσταται ἀδύνατον νὰ διαπιστωθῆ τί δέον νὰ ἐκτελεσθῆ. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, εἰάν ἡ πρωταρχικὴ ἐπιταγὴ δικαιολογεῖ συγκεκριμένην νομοθεσίαν, εἶναι τελείως ἀδύνατον νὰ διακριθῆ ἀντικειμενικῶς τὸ τί δέον νὰ ἐκτελεῖται ὡς δίκαιον ἀπὸ τὸ μὴ δίκαιον, ἀφ' οὗ ἡ ἀποδοχὴ τοιαύτης ἢ τοιαύτης πρωταρχικῆς ἐπιταγῆς, ἐκείνη θὰ καθορίζῃ κατὰ τρόπον ὑποκειμενικὸν ἐκάστοτε τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου. Ἡ θεμελιώδης αὕτη ἀντίρρηση εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπεκταθῆ ἔτι μᾶλλον τὸ δίκαιον εἶναι σύνολον ἐπιταγῶν, ὑποκειμένων εἰς ἀδιακόπους, ὀλικὰς ἢ μερικίας, ἀλλαγάς, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ συνεπάγονται τὴν ἀλλαγὴν τῆς πρωταρχικῆς ἐπιταγῆς, δηλαδὴ τῆς Πολιτείας.¹ Οὐδεμία διαπίστωσις ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ὡς πρὸς τὴν νομιμότητα τῆς μεταβολῆς, εἰάν δὲν ἐρευνηθῆ κατὰ πόσον ἐπῆλθεν ἡ μεταβολὴ κατὰ τὴν διαδικασίαν, τὴν ὁποῖαν ὀρίζει πρὸς τοῦτο ἀνωτέρα ἐπιταγὴ. Ἐὰν ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐπῆλθεν ἡ μεταβολὴ εἶναι πραγματικὸν γεγονός, ἀνήκει συνεπῶς εἰς τὸν κόσμον τοῦ εἶναι. Ἐὰν ὅμως ἀποκλείεται τοῦτο εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου, εἶναι τότε ἀπορίας ἄξιον τίνα σκοπὸν ἐξυπηρετεῖ αὕτη, καὶ εἶναι πάντως ἀναγκαῖον νὰ ὑπάρξῃ ἄλλη ἐπιστήμη ἔχουσα ὡς ἔργον νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, δηλαδὴ τὴν θέσπισιν καὶ τὴν κατάργησιν τοῦ δικαίου, διότι θ' ἀπομένῃ ἄλλως ἄγνωστον τί τυγχάνει νόμιμον καὶ τί παράνομον. Ἐὰν ὅμως ἐπιτρέπεται τοῦτο, τότε ἀποκλείεται νὰ εἶναι δεοντολογικὴ καθαρῶς ἐπιστήμη ἢ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου.

1. Βλ. H. Kelsen, Allgemeine Staatslehre, 1925, σελ. 249.

Ἐκτὸς αὐτοῦ, τὸ σύστημα τοῦ Kelsen εἶναι ἀδύνατον νὰ μείνη ἀθικτον ἂν ἀποδειχθῇ ὅτι δὲν εἶναι ἀνυπέροβλητος ὁ χωρισμὸς εἶναι καὶ Δέοντος.¹ Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀπόψεως ἴσως εἶναι σφραλερὰ ἢ ἀντιπαράθεσις τοῦ Δέοντος καὶ τοῦ εἶναι. Ὁ Kant ἀντιπαραθέτει ὄχι τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν κατηγορηματικὴν ἐπιταγὴν, ἀλλὰ τὸν κόσμον τὸν ὑποκείμενον εἰς τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος εἰς τὸν κόσμον τὸν ὑποκείμενον εἰς τὴν κατηγορηματικὴν ἐπιταγὴν, δηλαδή εἰς τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας, τουτέστι ἀντιπαραθέτει τὸν κόσμον τὸν ὀριζόμενον αἰτιολογικῶς εἰς τὸν κόσμον τὸν ὀριζόμενον δεοντολογικῶς. Ὁ Kelsen ἀντιπαραθέτει ὁμως εἰς τὸν κόσμον τὸν ὀριζόμενον αἰτιολογικῶς, ὄχι τὸν κόσμον τὸν ὀριζόμενον δεοντολογικῶς, ἀλλὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ Δέον, ὅποταν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξετάσῃ πῶς τίθενται οἱ κανόνες ἐν γένει καὶ πῶς καταργοῦνται συνεπῶς, διότι μόνον διὰ θέσεως νέου κανόνος εἶναι δυνατὸν νὰ καταργηθῇ κανὼν ὑπάρχων ἤδη καὶ δὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξετασθῇ πῶς τίθεται καὶ πῶς καταργεῖται τὸ δίκαιον. Τοῦτο δὲ ὄχι μόνον προκειμένου περὶ τοῦ ἐθίμου, ἀλλὰ οἴασδήποτε δικαιουργοῦ διαδικασίας. Εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο τὸ πρῶτον καὶ δυσκολώτατον ἴσως ἐξ ὅλων ὅσα προϋποθέτει τὸ περὶ Πολιτείας καὶ δικαίου σύστημα τοῦ Kelsen ἀρμόζει μελέτη αὐτοτελής, ἔνεκα τῆς γενικωτέρας αὐτοῦ σπουδαιότητος, ἐξερχομένη τῶν ὀρίων τῆς παρουσίας ἐργασίας.²

1) Βλ. κατωτέρω §§ XIX καὶ XX.

2) Βλ. Hans Kelsen, Die Staatslehre des Dante Alighieri, 1905 Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, 2a ἔκδ., 1923, Ueber die Grenzen zwischen soziologischer und juristischer Methode 1921, Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts, 1920, Vom Wesen und Wert der Demokratie, 1920, Die Verfassungsgesetze der Republik Oesterreich, том. I—V, 1919—1922, Der soziologische und der juristische Staatsbegriff, 1922, Rechtswissenschaft und Recht, 1922, Sozialismus und Staat, 2a ἔκδ. 1923, Oesterreichisches Staatsrecht, 1923, Marx oder Lassalle, 1929 Das Problem des Parlamentarismus, 1925, Allgemeine Staatslehre, 1925, Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre und der Rechtspositivismus, 1928. Ἐκ τῶν ἐχουσῶν πολεμικὴν κατεύθυνσιν διατριβῶν τοῦ Kelsen βλ. Der Staat als Uebermensch, 1926, Rechtsgeschichte gegen Rechtsphilosophie? 1929, Der Staat als Integration, 1930. Καντιανὸς εἶναι παρ' ἡμῖν ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ ἐλληνικοῦ ἀστικοῦ δικαίου, том. Α', τεῦχος Ιον, καὶ δὴ σταμμεριανός. Ἡ κατ' αὐτοῦ κριτικὴ

ΙΧ. Ὁ ὕλισμὸς εἶναι ἡ θεωρία ἐκείνη, ἡ ὁποία παραδέχεται ὅτι ἡ ἀρχὴ καὶ οὐσία τοῦ παντός εἶναι ἡ κειμένη ἐν τῷ χώρῳ ὕλη. Ἡ κίνησις, οἰαδήποτε δηλαδή μεταβολὴ ἐν τῷ κόσμῳ, εἶναι ἄμεσον ἀποτέλεσμα ἰδιότητος τῆς ὕλης, δηλαδή ἐξαρτᾶται ἀμέσως ἐξ αὐτῆς. Ἡ συνείδησις ἐπίσης εἶναι ἰδιότης τῆς ὕλης.

Εἰς τὰ συμπεράσματα ταῦτα καταλήγει ὁ ὕλισμὸς, ἐπειδὴ τοῦτο γνωρίζει μόνον ἀνυποθέτως, ὅ,τι προσπίπτει ὁπωσδήποτε εἰς τὰς αἰσθήσεις. Εἰς τὰς αἰσθήσεις ὑποπίπτει ὅ,τι καταλαμβάνει χώρον, δηλαδή ὅ,τι τὸ ὕλικόν. Πᾶν ἄλλο ἢ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἰδιότης τῆς ὕλης, τῆς ὁποίας, ἂν ὄχι τὴν φύσιν, πάντως τὴν ὑπαρξιν ἀναμφισβητήτως γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος ἢ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἔχει ἄλλην ὑπόστασιν, ἢ ὁποία, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος μόνον τῆς ὕλης γνωρίζει ἀσφαλῶς τὴν ὑπαρξιν, εἶναι φύσεως ὑποθετικῆς. Ἄλλ' ἀποκλείεται παρεισαγωγή τῆς ὑποθέσεως, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι ποσῶς ἀναγκαία εἰς τὴν ἐξήγησιν τοῦ κόσμου. Κατ' ἀνάγκην ἄρα δὲν ἀπομένει παρὰ μόνον ἡ καθαρὰ ὕλιστικὴ τοῦ κόσμου ἀντίληψις. Ὁ ὕλισμὸς ἐκδηλοῦται εἰς διαφοροὺς ἐκάστοτε παραλλαγάς, ἔχων τὴν ἀφετηρίαν αὐτοῦ, ὡς ρεῦμα πνευματικόν, εἰς τὸν Δημόκριτον καὶ μέχρι σήμερον ἔτι διαρκῶς ἀναγεννᾶται καὶ μεταμορφοῦται καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἄκρως ἀντίθετον ἀντίληψιν πρὸς τὴν ἰδεοκρατικὴν κοσμοθεωρίαν.

Τὴν σημαντικωτέραν ἐκδήλωσιν τοῦ ὕλισμοῦ σήμερον ἀποτελεῖ ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς, δηλαδή ὁ ὕλισμὸς ἐφαρμοζόμενος εἰς τὴν ἱστορίαν. Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς ἀποδέχεται ὅτι τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας ἡ διαμόρφωσις εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ κρατοῦντος ἐκάστοτε συστήματος εἰς τὴν παραγωγὴν καὶ τὴν κατανομὴν τῶν προϊόντων. Τοῦτο δὲ τὸ σύστημα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἢ τεχνικὰ καὶ ἀπὸ τὰ προσωπικὰ μέσα παραγωγῆς. Τοῦτο δὲ ὑποστηρίζει ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς, ἐπειδὴ ἐκ τοῦ συστήματος τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανομῆς ἐξαρτᾶ-

τοῦ Ἄ. Βαμβέτσου, Ἄρχ. Οἶκον. καὶ Κοινων. Ἐπιστημῶν, τομ. ΣΤ', τεύχος 4, σελ. 73—78, εἶναι προκαντιανὴ καὶ συνεπῶς οὐδὲ θίγει τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς. Ὅσα πάλιν ἔγραψεν ὁ Κορδάτος περὶ τοῦ ἀρθροῦ τοῦ Κ. Τριανταφυλλοπούλου Δίκαιον, τοῦ δημοσιευθέντος εἰς τὴν Μεγ. Ἐγκυκλ. εἰς τὸ αὐτὸ Ἄρχεῖον, τόμ. Ιο τεύχ. Α' καὶ Γ' εἶναι προφανοῦς ἀγνοίας ἀποτελέσματα, βλ. τὰς ἀπαντήσεις εἰς αὐτὸν τοῦ Κ. Τσάτσου εἰς τὸ αὐτὸ πάλιν Ἄρχεῖον.

ται ὁ ὑλικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὑλικὸν βίον ἐξαρτᾶται ὁλόκληρος ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή αἱ πράξεις, αἱ σκέψεις, καὶ τὰ αἰσθηήματά του, ὅπως ἀκριβῶς προκειμένου περὶ τοῦ κόσμου ἐν γένει ἀνευρίσκει τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ εἰς τὴν ὕλην, τῆς ὁποίας ιδιότητα μόνον ἀποτελεῖ πᾶν ἄλλο φαινόμενον. Ἐὰν ὅμως τοῦ ὑλικοῦ βίου ἡ διαμόρφωσις ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ κρατοῦν ἐκάστοτε σύστημα τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανομῆς τῶν προϊόντων, τὸ δὲ σύστημα τοῦτο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ πραγματικὰ καὶ τεχνικὰ καὶ ἀπὸ τὰ προσωπικὰ μέσα παραγωγῆς, καὶ ἀπὸ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ὑλικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται ἡ μορφή τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας, τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὰ μέσα τὰ πραγματικὰ ἢ τεχνικὰ καὶ τὰ προσωπικὰ τῆς παραγωγῆς ἐξαρτᾶται, δηλαδή ὁρίζεται, ἡ μορφή τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Τῶν ιδεῶν ἡ ἐπίδρασις εἶναι κατὰ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν ἀναμφισβήτητος. Ἀλλὰ καὶ τὰς ιδέας ὁρίζει ὁ ὑλικὸς βίος, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἀναπτύσσονται, καὶ μάλιστα ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ὁποίου διαδίδονται. Ἄρα καὶ τῶν ιδεῶν ἡ διάπλασις ἐν τέλει ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐξάρτησις ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ ἀπλοῦν σχῆμα τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος. Διότι πάντοτε συντρέχουν ἀναρίθμητοι αἰτίαι. Ἡ ἐξάρτησις ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημαίνει ὅτι μεταξὺ τῶν συντρεχουσῶν αἰτιῶν ἡ ἀρχικὴ καὶ σπουδαιότερα πασῶν εἶναι τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία περιορίζεται μὲν, ἀλλὰ τελικῶς αὐτὴ καθορίζει τὸ ἀποτέλεσμα. Ὡστε ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς δὲν ὁρίζει ἕκαστον γεγονὸς ὡς ἀποτέλεσμα, ὡς πρὸς τὸ παρελθόν, ἐνὸς ἄλλου συγκεκριμένου γεγονότος καὶ ὡς αἰτίαν, ὡς πρὸς τὸ μέλλον, ἐνὸς νέου ἐπίσης συγκεκριμένου γεγονότος, ἀλλ' ὁρίζει ἕκαστον γεγονὸς ὡς ἐν ἓκ τῶν πολλῶν ἀποτελεσμάτων διαφόρων αἰτιῶν καὶ ὡς μίαν ἓκ τῶν πολλῶν αἰτιῶν, αἱ ὁποῖαι συνυπάρχουν ἤδη καὶ θὰ συνεπιφέρουν ἀποτελέσματα διάφορα.

Ἄλλ' ἕκαστον σύστημα παραγωγῆς καὶ κατανομῆς ὡς ἓκ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτοῦ ἐμπεριέχει τὴν αἰτίαν τῆς ἰδίας αὐτοῦ μεταβολῆς, ἰδίως ἐπειδὴ συνεπιφέρει βαθμιαίαν ἀντικατάστασιν τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς. Εἰς τοῦτο, δηλαδή ὅτι ἐκάστη κοινωνικὴ κατάστασις, μέχρις ἀποκαθάρσεως, ἐμπεριέχει τὴν αἰτίαν τῆς ἰδίας αὐτῆς μεταβολῆς ἔγ-

κειται καὶ ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ὁμολογηθῆ, ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἔχει ἀπέναντί του, ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς ὠφέλησε τὴν ἐπιστήμην τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία πρὸ τῆς ἐμφανίσεώς του παρεγνώριζε τὴν σπουδαιότητα τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντος. Ἐξ ἄλλου ὅμως ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς ἐμείωσε τὴν δημιουργικὴν πνοὴν τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς καλλιτεχνίας, ἐπειδὴ καὶ τῆς καλλιτεχνίας καὶ τῆς ἐπιστήμης οἱ σκοποὶ ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἐπηρεάζωνται πρέπει νὰ διατηρῶσι τὴν αὐτοτέλειαν, ἡ ὁποία εἶναι ἀπαραίτητος καὶ ὡς πεποιθήσις εἰς τὸν ἐπιστήμονα καὶ εἰς τὸν καλλιτέχνην καὶ ὡς ιδιότης εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον καὶ τὸ καλλιτέχνημα. Ὡς πεποιθήσις, ἐπειδὴ καὶ ὁ μὲν ὅπως καὶ ὁ δὲ χωρὶς αὐτὴν, ἀντὶ νὰ ἐξυπηρετῆ τὸν σκοπὸν αὐτοῦ, θὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν αἰτίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐξαρτᾶται. Ἡ δὲ πρώτη αἰτία τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, ὅπως ὁρίζει αὐτὴν ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς, καὶ δύσκολον εἶναι καὶ περιττὸν νὰ ἐξυπηρετηθῆ ἀπὸ τὸν θεωρητικὸν ἐπιστήμονα καὶ τὸν καλλιτέχνην. Ὡς ιδιότης, ἐπειδὴ καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου καὶ τοῦ καλλιτεχνήματος ἡ ἀξία ἔγκειται εἰς τὴν ἀναφορὰν αὐτῶν εἰς τὸν ἴδιον ἑνὸς ἑκάστου σκοπὸν, εἶναι δηλαδὴ ἀξία τελεολογική. Ἀλλὰ καὶ τὸν ἐθνισμὸν ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς συνεκλόνησε χωρὶς νὰ διαπλάσῃ μορφὴν συνενοῦσαν ὅσα συνήνωσεν ὁ ἐθνισμὸς καὶ οἰκονομικὰ ἰδανικὰ ἀμφισβητησίμου δυνατότητος ἔχει διδάξει, τὰ ὁποῖα παραπλανοῦν ὄσους ἐλκύουν.

Χ. Ἡ σύγχρονος πνευματικὴ ἐργασία, ἡ κυμαινομένη καθ' ὅλας σχεδὸν τὰς διακυμάνσεις αὐτῆς μεταξὺ τῆς ἰδεοκρατίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἀφ' ἑτέρου δὲν εὔρεν εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην ὀλοκληρωτικὴν ἐκδήλωσιν. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου εἶναι, δύναται νὰ εἴπη τις ἀνύπαρκτος, παρὰ τὴν ἐνεργητικότητα καὶ τὴν ἀναμφισβήτητον ἀκμὴν τοῦ μαρξισμοῦ.

Ποῖος ὁ λόγος, δι' ὃν ἐστάθη ἀδύνατον νὰ ἐφαρμοσθῆ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου, τοῦ σχέσεις οἰκονομικὰς ἰδίᾳ ρυθμίζοντος, ἡ θεωρία, καθ' ἣν ἀπορρέει τὸ σύνολον τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας ἀπὸ σχέσεις οἰκονομικὰς, ἐν ᾗ ἔξ ἄλλου παντοιοτρόπως ἐξεδηλώθη ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου ἐν γένει καὶ ἰδίως τοῦ δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας; Ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου ὡς ἐπιστήμη δὲν εἶναι νομικὴ ἐπιστήμη, εἶναι

καθαρῶς ἱστορική.¹ Ὡστε ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου δὲν ἀποτελεῖ ἐξαιρέσιν καὶ εἶναι πιθανὸν ἀκριβῶς ἢ διαφορὰ τῆς συστηματικῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου νὰ δηλοῖ τὴν αἰτίαν, ἔνεκα τῆς ὁποίας ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς ἐστάθη ἀδύνατον νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου. Ἡ συστηματικὴ ἐπιστήμη κατατάσσει τὰς ἐπιτεγὰς εἰς σύστημα, συμπληροῦσα τὰ κενὰ τοῦ θετικοῦ δικαίου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δεοντολογικῆς ἐνότητος τῆς ἐννόμου τάξεως.² Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐργασία τοῦ νομικοῦ εἶναι πράγματι ἀπέραντος, ἐπειδὴ ἀπέραντα εἶναι τὰ ἐνδεχόμενα τῶν σχέσεων, ὧν ἡ ρύθμισις ἐναπόκειται εἰς τὸ δίκαιον. Τῆς ρυθμίσεως ταύτης εἶναι προϋπόθεσις ἡ κατάταξις ἐν τῷ συστήματι τοῦ δικαίου τῆς ἀμεσώτερον ἐπὶ τούτῳ ὑπαρχούσης διατάξεως. Ἐπειδὴ ὅμως οὐδέποτε εἶναι δυνατόν νὰ προῖδωσιν οἱ νομοθέται οἵασδήποτε πολιτείας, ὅσονδήποτε τελείας, ἅπαντα τὰ ἐνδεχόμενα τοῦ πολυτρόπου κοινωνικοῦ βίου, κατ' ἀνάγκην ἐπιτελεῖται διαρκῶς ἡ συμπλήρωσις τοῦ θετικοῦ δικαίου ἐντὸς τῶν ἰδίων αὐτοῦ ὁρίων, τοῦ γενικοῦ κανόνος ἐμπεριέχοντος δυνάμει τὸν εἰδικὸν κανόνα, τὸν ἀποτελοῦντα τὴν νομιμοποιούσαν τὴν ρύθμισιν τῆς εἰδικῆς περιπτώσεως προϋπόθεσιν. Ἐν τούτῳ ἔγκειται καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ δικαίου. Ὡστε ἡ συστηματικὴ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου εἶναι γνῶσις σχέσεων λογικῶν. Ἀλλὰ ὁ ὑλιστῆς μαρξιστῆς γνωρίζει μόνον τὴν σχέσιν τῆς αἰτίας πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα, σχέσιν ἀνύπαρκτον ἐν τῷ συστήματι τοῦ δικαίου. Διὰ τοῦτο δὲν ἔχει θέσιν ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου. Παραδείγματα, εἰς ἃ σαφῶς ἀναφαίνεται ἡ ἀδυναμία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ δίκαιον καὶ νὰ συντάξῃ τὰ νομικὰ νοήματα καὶ συστήματα, παρουσιάζει πολλὰ καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ συγχρόνου ἑλληνικοῦ δημοσίου δικαίου. Ἀλλὰ καὶ ὅπου ἐγένετο ἡ ἀπόπειρα νὰ διαμορφωθῇ σύστημα δικαίου κατὰ τὸν ἱστορικὸν ὑλισμὸν ἢ νὰ ἐρμηνευθῇ μία οἵαδήποτε εἰδικὴ διάταξις ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἱστορικοῦ, ὑλισμοῦ, ἡ δοκιμὴ ἀπέτυχε.³

1) Βλ. Θεμιστοκλέους Δ. Τσάτσου, Μεθοδολογικὰ προβλήματα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου, Ἀρχεῖον φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν, τόμος Β', τεῦχος 1.

2) Βλ. Κωνσταντίνου Δ. Τσάτσου, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, 1932.

3) Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἔργα τοῦ Marx καὶ τοῦ Engels βλ. Βερν-

Τὸ ἀρθ. 8 τοῦ ἑλληνικοῦ συντάγματος τοῦ 1927 ὁρίζει ὅτι : «ἀδίκημα δὲν ὑπάρχει οὐδὲ ποινὴ ἐπιβάλλεται, ἄνευ νόμου ἰσχύοντος πρὸ τῆς τελέσεως τῆς πράξεως». Ἐὰν ὑποτεθῆ ὅτι ψηφίζεται νόμος, διὰ τοῦ ὁποίου

stein, Die Voraussetzungen des Sozialismus, 9η ἔκδ. 1920, τοῦ ἰδίου, Zur Theorie und Geschichte des Sozialismus, 1904, E. Mehring, Ueber den historischen Materialismus, 1903, ὡς παράρτημα τοῦ ἔργου του, Die Lessing-Legende, Steiner, Der historische Materialismus, Kautsky, Die historische Leistung von Karl Marx, 1908, τοῦ ἰδίου, Karl Marx oekonomische Lehren, 1887, τοῦ ἰδίου, Ethik und materialistische Geschichtsauffassung, 1906, Adler, Kausalität und Teleologie im Streit um die Wissenschaft, Marx' Studien, I, 1904, σελ. 193-433, τοῦ ἰδίου, Die Staatsauffassung des Marxismus, Marx' Studien, IV, 1912, τοῦ ἰδίου, Marxistische Probleme, (1η ἔκδ. 1913), 1920, Schlund, Die philosophischen Probleme des Kommunismus, 1912, Cunow, Die Marxsche Geschichts-Gesellschafts und Staatstheorie, I, II, 1923. Labriola, I Problemi della filosofia della storia, 1887, τοῦ ἰδίου, Saggi intorno alla concezione materialistica della storia, 1896-97, τοῦ ἰδίου, Del materialismo storico, 1902, Seligman, L'interprétation économique de l'histoire, Rapport, La philosophie de l'histoire, 2α ἔκδ. 1925, Ζωρὲς καὶ Λαφάργκ, Ἱστορικὸς ἰδεαλισμὸς καὶ ἱστορικὸς ὕλισμὸς, μεταφρ. Μπουχάριν, Θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ (μεταφρ. Ὀρφανοῦ), Σίδερη, Ἱστορικὸς ὕλισμὸς, Βλ. καὶ Voltmann, Der historische Materialismus, 1909, Vorlaender, Kant und Marx, 1911, Weisengrün, Die Entwicklungsgesetze der Menschheit, 1888, τοῦ ἰδίου, Das Ende des Marxismus, Masaryk, Die philos. und soziolog. Grundlagen des Marxismus, 1899, Hammacher, Das philosophisch-oekonomische System des Marxismus, 1909, Stammler, Recht und Wirtschaft nach materialistischen Geschichtsauffassung, Barth, Die Philosophie der Geschichte als Soziologie, 4η ἔκδ. 1922, σελ. 657 - 719, Bernheim, Lehrbuch der historischen Methode, 1908, σελ. 721 κ.έ. Salzbach, Die Anfänge der materialistischen Geschichtsauffassung, 1911, Troeltsch, Ueber den Begriff einer historischen Dialektik' 3, Der Marxismus, Historische Zeitschrift, 1919, τομ. 120, σελ. 393-551, τοῦ ἰδίου, Der Historismus und seine Probleme, 1922, σελ. 314-371. Michels, Probleme der Sozialphilosophie, Wissenschaft und Hypothese, 18, 1914 σελ. 188 κ.έ. von Below, Die deutsche Geschichtsschreibung von der Befreiungskriegen bis auf unsere Tage, 1916. Brandenburg, Die materialistische Geschichtsauffassung, 1920, Bauer, Einführung in das Studium der Geschichte, 1921, σελ. 71 κ.έ. Kelsen, Sozialismus und Staat, Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, 1929, Βλάχου, Θεωρητικὰ καὶ μεθοδολογικὰ προβλήματα ἐν τῇ ἱστορίᾳ, 1925, σελ. 59-71, Π. Κανελλοπούλου, Κάρολος Μάρξ, 1931, Θεμιστοκλέους Δ. Τσάτσου, Μεθοδολογικὰ προβλήματα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου ἑ. ἀ.

χαρακτηρίζεται ὡς ἀδίκημα προᾶξις οὐδέποτε προηγουμένως ἀπαγορευθεῖσα καὶ πρὸς τούτοις, ὁρίζεται ὅτι ἅπαντες οἱ κατὰ τοὺς δύο πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ νόμου μῆνας ὑποπεσόντες εἰς τὸ ἀδίκημα τοῦτο δέον νὰ διωχθῶσι, προφανὲς εἶναι ὅτι τὰ δικαστήρια καλούμενα νὰ ἐφαρμόσωσι τὸν νόμον θέλουσιν εὐρεθῆναι πρὸ τῆς ἀνάγκης νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς συνταγματικότητος τοῦ νόμου τούτου, καθ' ἃ ὑποχρεοῦνται, κατὰ τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τοῦ ἄρθ. 5 τοῦ συντάγματος, τὴν προσμαρτυρουμένην διὰ τῆς ἐπισήμου ἐπ' αὐτοῦ ἐρμηνευτικῆς δηλώσεως. Ἐὰν ὑποτεθῆ ὅτι καθ' ὃν χρόνον ἐψηφίζετο τὸ ἄρθ. 8 τοῦ συντάγματος ὑπῆρχε συμφέρον οἰκονομικὸν ἵνα κατωχυρωθῆ συνταγματικῶς ἢ διὰ τοῦ ἄρθ. 8 θεσμοθετουμένη ἐπιταγὴ καὶ ὅτι τὸ οἰκονομικὸν αὐτὸ συμφέρον ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται, καθίσταται, τοῦλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως, εὐκολοκατόρθωτον νὰ ἐρμηνευθῆ τὸ ἄρθ. 8 τοῦ συντάγματος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μεθόδου τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Διότι τὸ οἰκονομικὸν συμφέρον ὅπερ ἐπέβαλλε τὴν ψήφισιν τοῦ ἄρθ. 8, αὐτὸ ἐπιβάλλει καὶ πάλιν νὰ μὴν ἐφαρμοσθῆ παρὰ τῶν δικαστηρίων ὁ ἀντισυνταγματικὸς νόμος. Ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται ποσῶς ν' ἀντιτίθεται πᾶν οἰκονομικὸν συμφέρον τῆς κρατούσης ἀστικῆς τάξεως, οὐχὶ πλεόν εἰς τὴν μὴ ἐφαρμογὴν τοῦ ἀντισυνταγματικοῦ νόμου, ἀλλ' ἀκριβῶς ἀντιστρόφως εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτοῦ. Εὐθὺς ὡς συμβῆ τοῦτο, δὲν εἶναι πλεόν οὐδὲ κατ' ἐπίφασιν ἐφικτὸν νὰ ἐφαρμοσθῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἢ μέθοδος τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ εἰμὴ μόνον διὰ τῆς ἐξῆς σοφιστικῆς ὑπεκφυγῆς· νὰ θεωρηθῆ ὡς ὑπάρχον οἰκονομικὸν συμφέρον, ὅπερ ἐπιβάλλει τὸν σεβασμὸν τῆς συνταγματικῆς ἐπιταγῆς, ἵνα μὴ κλονισθῆ τὸ κῦρος ὀλοκλήρου τοῦ πολιτεύματος. Ἀλλὰ στερεῖται πραγματικοῦ καὶ λογικοῦ ἐρείσματος ἢ τοιαύτη, προφανῆς ἄλλως τε, ὑπεκφυγὴ. Διότι διὰ νὰ σταθῆ πλεόν ἢ παράβλεψις οἰκονομικοῦ τινος συμφέροντος χάριν ἄλλου γενικωτέρου, πρέπει νὰ ὑποτεθῆ κατ' ἀνάγκην ἢ ὅτι πάντοτε καὶ εἰς πᾶσαν χώραν εἶναι ὁπωσδήποτε συμφέρον οἰκονομικὸν διὰ τοὺς κρατοῦντας ἢ ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου νὰ εἶναι ἀνεξαιρέτος καὶ ὁσάκις ἔτι βλάπτει τὰ συμφέροντα, χάριν τῶν ὁποίων ἐθεσπίσθη, ἢ ὅτι μόνον ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἄρθ. 8 τοῦ ἑλληνικοῦ συντάγματος τοῦ 1927 ἢ καὶ ἄλλας ἀλλὰ πάντως μεμονωμένας περιπτώσεις συντρέχει λόγος ἵνα παροραθῆ τὸ εἰδικὸν οἰκονομικὸν συμφέρον χάριν ἄλλου γενικωτέρου. Δηλαδή ὅτι μό-

νον ὅσον ἀφορᾷ τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν εἶναι συμφέρον νὰ ἐφαρμοσθῆ ὁ νόμος ὁ ἐπιβάλλον ποιὴν ἀναδρομικῶς, παρὰ τὸ ἀρθ. 8, τοῦ συντάγματος ἀλλ' ὅτι μεγαλύτερον ἐπὶ τοῦ προκειμένου συμφέρον εἶναι νὰ συγκρατηθῆ καὶ νὰ ἐνισχυθῆ τὸ κῦρος τοῦ συντάγματος, διὰ τῆς παραβλέψεως ἀκριβῶς τοῦ ἀντιθέτου ἀστικοῦ συμφέροντος. Εἴτε ὅμως ἢ μία ἐκδοχὴ γίνῃ δεκτὴ, εἴτε ἢ ἄλλη ἀσφαλῶς συνάγεται ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν ἢ μέθοδος τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ νὰ ἐφαρμοσθῆ ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ δικαίου. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, ἀκριβῶς ἐπειδὴ παντοῦ καὶ πάντοτε δὲν εἶναι συμφέρον νὰ ἐφαρμοσθῆ πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ δικαίου ἢ μέθοδος τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, ἐπειδὴ δὲν ἀποκλείεται ἢ περίπτωσις, καθ' ἣν ἢ μὴ ἐφαρμογὴ τοῦ κατὰ τὸ ἀρθ. 8 τοῦ συντάγματος ἀντισυνταγματικοῦ νόμου νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῆ ὡς προῖόν οἰκονομικοῦ συμφέροντος, ἀλλὰ τουναντίον ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ὡς ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τῆς ὑποταγῆς εἰς τὴν ἀνωτέρου βαθμοῦ ἀπὸ τὸν νόμον συνταγματικὴν ἐπιταγὴν τοῦ ἀρθ. 8. Καθίσταται τότε πλέον ἐμφανὲς ὅτι καὶ ὁσάκις συντρέχει παρὰ τὴν ἐπιταγὴν τοῦ ἀρθ. 8 καὶ συμφέρον οἰκονομικὸν διὰ τὴν μὴ ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου τοῦ ἀναδρομικῶς ἐπιβάλλοντος ποιὴν, ὁ ἀντισυνταγματικὸς αὐτὸς νόμος δὲν ἐφαρμόζεται, οὐχὶ ἔνεκα τῆς συμπτωματικῆς συνδρομῆς οἰκονομικοῦ τινὸς αἰτίου πρὸς τοῦτο, ἀλλ' ἔνεκα τῆς ὑπάρξεως τῆς διὰ τοῦ ἀρθ. 8 διατυπωμένης ἐπιταγῆς, ἀνεξαρτήτως οἰουδήποτε παραγωγικοῦ αὐτῆς αἰτίου. Σημειωτέον ὅτι τὸ παράδειγμα τοῦτο δὲν εἶναι ὑποθετικόν. Τὸ ἀρθ. 8 τοῦ ἡμετέρου συντάγματος ἀνάγεται εἰς τὰ αἰτήματα, τὰ ὅποια οἱ ἄστοι ἀπηύθυνον εἰς τοὺς βασιλεῖς αὐτῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντως αἰῶνος ἐν ἐν τῇ προσπαθείᾳ των νὰ ἐξασφαλισθοῦν ἀπὸ πάσης αὐταρχικῆς ὑπερβασίας. Ἀλλὰ σήμερον οὐδεὶς συντρέχει πρὸς τοῦτο λόγος. Τουναντίον ἢ διάταξις αὕτη, ἄλλως τε δικαίως, ἐμποδίζει τοὺς ἐκάστοτε κρατοῦντας, ἄρα τοὺς ἀστούς, κατὰ τὴν μαρξιστικὴν ἀποψιν, νὰ ἐπιβάλουν ἀναδρομικῶς ποινὰς ἵνα διὰ τῆς βίας συγκρατηθοῦν, αἱ ὑφιστάμεναι τὴν ἀστικὴν ἐκμετάλλευσιν ἐργατικαὶ τάξεις.

XI. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδεοκρατίαν καὶ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν ὑφίσταται καὶ σήμερον ἔτι, καὶ εἶναι μάλιστα τὸ ὑπόλειμμα τοῦτο σπυρδαλιότατον ἀπὸ ἀπόψεως ἐκτάσεως, ἢ τυπολογικὴ νομικὴ παράδοσις ἢ

ἀναγομένη ἀσφαλῶς εἰς τὴν σχολαστικὴν ἐκείνην διαμόρφωσιν τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὸν μεσαίωνα. Ὡς ἐκ τούτου παρέμεινεν ὁ σχολαστικισμὸς ἀμέτοχος τῆς συγκρούσεως τῆς ἰδεοκρατίας καὶ τοῦ ὑλισμοῦ, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν σύγχρονον ἐποχὴν.

Ὁ σχολαστικισμὸς εἶναι τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι μόνον, ἐντελῶς ἐξωτερικός. Ἐγεννήθη δὲ ὡς ἐξῆς· κατὰ τὸν μεσαιῶνα, ὄχι πλέον ἢ κρίσις ἀλλ' ἡ πίστις ὁδηγεῖ τὴν γνῶσιν, προηγεῖται δηλαδὴ αὐτῆς καὶ μορφώνει τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἀμέσως κατόπιν τῆς Δημιουργίας. Ἐπὶ τῆς ἀναλύσεως τῶν πρώτων αὐτῶν ἐννοιῶν, τὰς ὁποίας ἐμόρφωσεν ἡ πίστις, ἐπ' αὐτῶν ἀποκλειστικῶς στηρίζεται καὶ εἰς τὴν ἀνάλυσιν αὐτῶν ὀλοκληροῦται ἡ γνῶσις. Ἡ μεσαιωνικὴ δηλαδὴ ἐπιστήμη μεταχειρίζεται ἀποκλειστικῶς τὴν ἀπαγωγικὴν μέθοδον (*deductio*). Ἀλλ' ἡ θεμελιώσις ἀρχῆς διὰ τῆς πίστεως εἶναι πράξις οὕτως εἰπεῖν κοσμογονική. Διὰ τοῦτο μόνον ὀλίγοι δύνανται νὰ θεμελιώσουν δι' αὐτῆς νέας ἀρχάς. Οἱ περισσότεροι δέχονται τὰς οὕτω θεμελιωθεῖσας ἀρχάς ὡς δόγμα. Σχολαστικοὶ δὲ ἀκριβῶς ἀποκαλοῦνται οἱ δογματικοὶ διδάσκαλοι τοῦ μεσαιῶνος, οἱ ὁποῖοι μὴ δυνάμενοι νὰ θεμελιώσουν ἀρχάς διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν πίστεως, ἀπλῶς ἐδέχθησαν αὐτὰς περιορισθέντες εἰς ὁρισμούς, διακρίσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις τῶν ἐκ τῆς πρώτης ἀρχῆς ἀπορρεουσῶν ἐννοιῶν.¹

Ἡσκησε δὲ ἡ μεσαιωνικὴ αὕτη νοοτροπία σπουδαιοτάτην ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἰδίᾳ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, διὰ τῶν *glossatores* καὶ ἰδίᾳ τῶν *postglossatores*.

Οἱ *glossatores* προέβαινον δι' ὁρισμῶν καὶ διακρίσεων εἰς ἐξηγητικὴν ἐρμηνείαν τῶν πηγῶν, εἰς τὴν ἰσχὺν τῶν ὁποίων ἐπίστευσαν ὅπως οἱ θεολόγοι ἐπίστευον εἰς τὸ Εὐαγγέλιον. Ἡ χαρακτηριστικὴ αὕτη ἀνάγκη τῆς ἀρχῆς, ἡ ὁποία δὲν ὑπόκειται εἰς κρίσιν, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ὁποίας στηριζομένη κινεῖται ἡ ἀπαγωγικὴ μέθοδος ἀναφαίνεται καὶ πάλιν ἐν τῇ ἐπισημοποιήσει τῆς συλλογῆς τοῦ *Accursius* (*glossa ordinaria s. magistralis*) διατυπωθεῖσα διὰ τοῦ ρητοῦ *quidquid non agnoscit glossa non agnoscit curia*.

1) Ἐνεκα τούτου ἀπορρίπτει ὁ Duns Scotus τὴν συναγωγικὴν μέθοδον. Βλ. *libr. sent* I, *dis.* 3, *qu.* 2, 24. Βλ. H. v. Eichen, *Geschichte und System der Mittelalterlichen Weltanschauung*, 1923, σελ. 548-588, 589-611.

Οἱ postglossatores ἢ commentatores λαβόντες ὡς ἀρχὴν τὴν glossa ordinaria τοῦ Accursius ἔγραφον γλώσσας γλωσσῶν (glossarum glossas scribunt) ἀναλύοντες τὰς ἐξ ἀναλύσεων προελθούσας ἐννοίας καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ γαλλικοῦ σχολαστικισμοῦ μέχρι ἀκρότητος ἄγοντες τὴν ἀπαγωγὴν.

XII. Σήμερον ἡ τυπολογία (juridisme, Begriffsjurisprudenz) δεσμευομένη ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ νόμου ἐξηγεῖ τὸ δίκαιον καὶ ὀλίγον ἐνδιαφέρεται ἂν εἶναι ἄσκοπα ἢ βλαβερά τὰ συμπεράσματά της. Ἄγνοεῖ ἐπίσης τὸ πρόβλημα τῆς θεμελιώσεως τοῦ δικαίου. Ἐντὸς ὅμως τῶν ὁρίων αὐτῶν δι' ὀρισμῶν καὶ διακρίσεων αὐστηροτάτης ἀκριβείας ἀναπτύσσει καὶ διαρκῶς εὐρύνει συστήματα ἐννοιῶν καὶ προσταγῶν ἀπολύτως ἐνιαῖα καὶ συνεπῆ. Εἰς τὸ ἔργον αὐτὸ προβαίνει δι' ἀναλύσεως γενικωτέρων ἐννοιῶν εἰς εἰδικωτέρας ἀπαγωγικῶς καὶ σπανίως διὰ συναγωγῆς γενικωτέρας ἐννοίας ἐξ εἰδικωτέρων.

Ἡ τυπολογία ὅμως ὄχι μόνον ἀδυνατεῖ νὰ θεμελιώσῃ τὸ δίκαιον, ἀλλ' ὑποπίπτει καὶ εἰς τὸ ἐξῆς θεμελιῶδες σφάλμα· ὑποθέτει ὅτι τοῦ νόμου ἡ διατύπωσις εἶναι δεσμευτικὴ τοῦ νοήματός του ἢ μᾶλλον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄγνοεῖ τὴν διάκρισιν αὐτὴν ὑπολαμβάνουσα τὴν διατύπωσιν τοῦ δικαίου ὡς αὐτὸ τοῦτο τὸ δίκαιον. Διὰ τοῦτο ἡ τυπολογικὴ ἐρμηνεία τελείως ἄγνοεῖ ὅτι τὸ νόημα τοῦ αὐτοῦ κειμένου ποικίλλει κατὰ τὰς περιστάσεις, ὄχι μόνον ὡς ἂν εἰδικώτεροι κανόνες ἐπιτάσσουν τὴν παραλλαγὴν ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, ἀλλὰ καὶ ὡς ἂν ἡ παραλλαγή ἐπιβάλλεται διὰ νὰ μὴ ἐφαρμοσθῇ ὁ νόμος πρὸς σκοπὸν ἀντίθετον ἐκείνου δι' ὃν ἐθεσπίσθη. Ὁ νόμος ἐπὶ παραδείγματι ὀρίζει ὅτι ὡς ἂν συντρέχουν ὠρισμένα τυπικὰ στοιχεῖα ἐπιβάλλεται ὠρισμένη παράλειψις. Ἀλλὰ τὰ ὀριζόμενα διὰ τοῦ νόμου στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ συντρέχουν ἵνα ἐπιβληθῇ νομίμως ἢ ρητῶς ὀριζομένη παράλειψις, εἶναι ἀδύνατον νὰ συναποτελέσουν αὐτὰ μόνον συγκεκριμένον πραγματικὸν γεγονὸς. Ἐνδέχεται δὲ τὸ πραγματικὸν γεγονὸς, εἰς ὃ συντρέχουν ὅλα τὰ ὀριζόμενα διὰ τοῦ νόμου στοιχεῖα, νὰ συναποτελεῖται καὶ ἀπὸ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀποτελοῦν ἐμπόδιον τῆς σκοπίμου τοῦ νόμου ἐφαρμογῆς, ἀλλ' ἐνδέχεται νὰ συνυπάρξουν εἰς τὸ αὐτὸ πραγματικὸν γεγονὸς στοιχεῖα, παρὰ τὰ διὰ τοῦ νόμου ὀριζόμενα, τὰ ὁποῖα νὰ συναποτελοῦν ἐμπόδιον τῆς σκοπίμου τοῦ νόμου ἐφαρμογῆς.

Τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συλλάβῃ τοῦ δικαίου ἡ τυπολογικὴ ἐρμηνεία.

Ἄλλ' ὁσημέραι διαμορφοῦται καὶ ἡ νομοθεσία οὕτως ὥστε καθίσταται ἀδύνατος ἡ τυπολογικὴ ἐρμηνεία. Εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοῦτο ἡ διάταξις τοῦ ἀρθρ. 47, 4 τοῦ Ν. 3713 καθ' ὃ «λόγοι θεμελιούντες τὴν περὶ ἀκυρώσεως αἴτησιν εἰσὶ . . . 4) Κατάχρησις ἐξουσίας, ὁσάκις προᾶξις τις τῆς διοικήσεως φέρει μὲν καθ' ἑαυτὴν πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς νομιμότητος, γίνεται ὅμως πρὸς σκοπὸς καταδήλως ἄλλον παρὰ τὸν δι' ὃν ἐνομοθετήθη.» Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τυπολογικῆς μεθόδου εἶναι ἀδύνατον ν' ἀκυρωθῇ προᾶξις, ἡ ὁποία φέρει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς νομιμότητος, διότι πέραν αὐτῶν οὐδὲν εἶναι ἡ τυπολογικὴ μέθοδος ἱκανὴ νὰ συλλάβῃ. Ἄγνοεῖ τὴν ἔννοιαν τοῦ σκοποῦ. Οὐδὲ εἶναι δυνατὸν ν' ἀντιταχθῇ ὅτι δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς στοιχεῖον νομιμότητος, ὁ σκοπὸς ἢ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διοικητικῆς πράξεως, ὅποταν ἤθελε κατασταθῆ δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῇ τυπολογικῶς ἢ ἐν λόγῳ διάταξις τοῦ Ν. 3713 καὶ πᾶσα πρὸς αὐτὴν ἀνάλογος ἐπιταγή, διότι τοῦ σκοποῦ ἢ ἔννοια δὲν ἐπιδέχεται πλήρη τὸν ὀρισμὸν. Δύναται μὲν νὰ ὀρισθῇ ὁ σκοπὸς διὰ τυπικῶν στοιχείων μόνον, ἀλλ' ἐντὸς τῶν ὀρίων, τὰ ὁποῖα προσδιορίζουν αὐτὰ τὰ τυπικὰ στοιχεῖα, προκύπτει καὶ πάλιν τὸ αὐτὸ ζήτημα τοῦ καθορισμοῦ τοῦ σκοποῦ, ἀποκλειομένης οὕτω τελικῶς ὅπωςδήποτε τῆς τυπολογικῆς μεθόδου.¹

1) Βλ. σχετικῶς Alibert, *Le control juridictionnel de l'administration*, σελ. 236 κ.έ. 1926, Appleton, *Traité élémentaire du contentieux administratif*, 1927, § 343 κ.έ. Πρὸ παντὸς ὅμως βλ. Κωνσταντίνου Δ. Τσάτσου, ἐ. ἀ. σελ. 99 κ.έ. Ἡ τυπολογία εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον ἐκορυφώθη διὰ τοῦ ἄλλως τε μνημειώδους ἔργου τοῦ Laband, *Das Staatsrecht des Deutschen Reiches*, I-IV, 4η ἔκδ. 1901. Μόνον ὁ Kelsen εἶναι δυνατὸν νὰ συγκριθῇ πρὸς τὸν Laband ἀπὸ ἀπόψεως συστηματικῆς ἐνότητος καὶ ἀκρίβειας. Τὰς μεθοδολογικὰς ἀρχάς, τὰς ὁποίας ὁ Laband ἐφήρμοσε μὲ ἀυστηρὰν ἀκρίβειαν ἔχει διατυπώσῃ σαφέστατα εἰς τὸν πρόλογον τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ ἔργου του (1887). Ἡ δογματικὴ τοῦ δικαίου, ὅπως ὁ Laband ὀνομάζει τὴν τυπολογία, συνίσταται εἰς τὴν δημιουργίαν ἐννοιῶν γενικωτέρων ἐκ τῶν εἰδικῶν καὶ εἰδικωτέρων ἐκ τῶν γενικῶν μέχρις ἐξαντλήσεως τῆς δυνατότητος τοῦ ἔργου τούτου, ὅπερ δέον νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς τυπικῆς λογικῆς ἀποκλειστικῶς, ἄνευ συνδρομῆς ἄλλης ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας ἐπὶ παραδείγματι τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τῆς δημοσιονομίας ἢ καὶ τῆς φιλοσοφίας (βλ. ἐ.ἀ. τομ. I σελ. IX). Ὁ Laband ὅμως ὁμολογῇ ὅτι: «Ich verkenne weder die Bedeutung rechtshistorischer Forschungen, denen ich selbst

XIII. Μεταξὺ τῆς ιδεοκρατίας καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἴστανται οἱ θετικισταί. Ἐνεκα τῆς γνωσιολογικῆς αὐτῶν ἀμεριμνησίας οἱ θετικισταὶ φέρονται ἄλλοτε μὲν πρὸς ὕλιστικὴν τινα μέθοδον, ἰδίᾳ δὲ τὴν μέθοδον τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ἄλλοτε δὲ πρὸς ιδεοκρατικὴν τινα μέθοδον, καταλήγοντες οὕτω εἰς ἀποτέλεσμα ὅμοιον ἐν πολλοῖς πρὸς τὸ τοῦ ἐκλεκτισμοῦ. Διακρίνονται δὲ κατὰ τοῦτο μόνον τῶν ἐκλεκτικῶν, ὅτι οὗτοι οὐχὶ ἐνσυνειδήτως, ὡς οἱ ἐκλεκτικοί, ἀλλ' ἀσυνειδήτως ἀναμιγνύουσι, ἀλλὰ χωρὶς νὰ συνθέτουν, νὰ συναιροῦν, ἀντίθετα στοιχεῖα. Δύο εἶναι τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ὁ σημερινὸς θετικισμός. Τὸ μὲν ἀνάγεται εἰς τὸν ὕλισμὸν καὶ κυρίως εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Hume, τὸ δὲ εἰς τὴν ιδεοκρατίαν καὶ δὴ τὴν περὶ συναγωγῆς ἢ συνόψεως διδασκαλίαν τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος. Διότι ὁ θετικισμὸς σήμερον δέχεται ὅτι μόνον ὅ,τι προσπίπτει τυχὸν εἰς τὰς αἰσθήσεις ἀποβαίνει ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, a posteriori, ὅσα οὐδὲν ὑπάρχει a priori στοιχεῖον ἐν τῇ γνωστικῇ ἐνεργείᾳ τοῦ συνειδότητος. Ἐὰν ἦτο πρὸς τοῦτο συνεπὴς ὁ θετικισμὸς ἔδει νὰ περιορίσῃ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς γνωστικῆς αὐτοῦ ἐνεργείας, δηλαδὴ τὰ συμπεράσματά του, εἰς τὴν χωρικὴν καὶ τὴν χρονικὴν κατάταξιν καὶ εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ταυτότητος καὶ τῆς ἑτερότητος τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων, ἂν καὶ αὐτὸ ἀκόμη δύναται ἴσως ν' ἀμφισβητηθῇ. Ἄλλ' ὁ σημερινὸς θετικιστὴς συνιστᾷ ἐννοίας, τῶν ὁποίων ἐρευνᾷ τὰς ἀμοιβαίας σχέσεις. Αἱ σχέσεις ὅμως τῶν ἐννοιῶν μορφοῦμεναι εἰς σχήματα a priori δεκτὰ εἶναι λογικαί, ἢ δὲ λογικὴ ναὶ μὲν εἶναι ἀντικείμενον γνώσεως, ἀλλ' οὐχὶ αἰσθητὸν ἀντικείμενον. Καὶ ναὶ μὲν οἱ θετικισταὶ παραδέχονται τὴν τυπικὴν λογικὴν μόνον ὡς τμῆμα τῆς ψυχολογίας· ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀποδίδουν οὕτω σχετικὴν ἐντελῶς ἀξίαν εἰς τὸ χρησιμοποιούμενον ὑπ' αὐτῶν ὄργανον καὶ τρέπονται κατ' ἀνάγκην πρὸς τὸν σχετικισμὸν, δὲν

lange Zeit mit Eifer mich gewidmet habe, noch den Werth, welchen, Geschichte, Volkswirtschaftslehre, Politik und Philosophie für die Erkenntniss des Rechts haben». Ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ Laband, τοῦ ὁποίου πλεῖστοι μαθηταὶ εἶναι καθηγηταὶ τοῦ δημοσίου δικαίου ἰδίως εἰς τὰ γερμανικὰ Πανεπιστήμια, εἶναι ἰσχυροτάτη καὶ σήμερον ἔτι. Τυπολόγος εἶναι παρ' ἡμῖν ὁ Ν. Ν. Σαριπολός, βλ. τὸν πρόλογον τῆς τρίτης ἐκδόσεως τοῦ τρίτου τόμου τοῦ συστήματός του.

ἐκφεύγουν τοῦ ἀνωτέρου ἐλέγχου. Μεταξὺ τῆς παρατηρήσεως τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν ἔστω ψυχολογικῶς νοουμένων τύπων τῆς λογικῆς ὑπάρχει χάσμα κενόν. Νομίζουν ὅτι τὸ ὑπερπηδοῦν, ἐπειδὴ ἔχουν ὑπ' ὄψιν ὡς δεδόμενὴν τὴν συνείδησιν τοῦ ἀνεπτυγμένου ἀνθρώπου καὶ τὴν ἐξετάζουν διὰ τῶν ἱστορικῶν αὐτῆς ἐκδηλώσεων ὡς ἀντικείμενον αἰσθητόν. Ἀποφεύγουν οὕτω νὰ δικαιολογήσουν ἕνα ἕκαστον ἐκ τῶν λογικῶν τύπων, τοὺς ὁποίους μεταχειρίζονται, παραλαμβάνουν ὁμῶς ἀσυνειδήτως τὴν συντελεσθεῖσαν ἤδη συνθετικὴν λειτουργίαν τοῦ ἀνεπτυγμένου συνειδότος, ὅπερ ἐξετάζουν. Αὐτὰ εἶναι τὰ δύο ἀσυμβίβαστα στοιχεῖα τοῦ θετικισμοῦ, τὰ ὁποῖα ὁ θετικισμὸς σήμερον νομίζει ὅτι συμβιβάζει, διότι ὁ κοινὸς νοῦς ἔχει συνηθίσει νὰ ὑπερπηδᾷ τὸ μεταξὺ τοῦ αἰσθητοῦ ἀντικειμένου καὶ τῆς νοητῆς ἐννοίας χάσμα χωρὶς νὰ εὐρίσκη πράγματι ποία εἶναι ἡ γέφυρα ἢ συνδέουσα τὸν αἰσθητὸν κόσμον μετὰ τοῦ νοητοῦ.

XIV. Εἰδικῶς εἰς τὴν πολιτειολογίαν καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου ὁ θετικισμὸς εἶναι κατεύθυνσις ἐπιβλαβῆς καὶ πολλοὺς ἐγκυμονοῦσα κινδύνους. Ὁ θετικισμὸς ἀποφεύγει τὰς ἀφηρημένας ἐννοίας καὶ ζητεῖ νὰ τὰς ἀντικαταστήσῃ δι' ἐννοιῶν ἀνταποκρινομένων, εἰ δυνατόν, εἰς ἀντικείμενα αἰσθητά. Ἡ ἐννοια τῆς πολιτείας ἐπὶ παραδείγματι καὶ ἡ ἐννοια τοῦ νομικοῦ προσώπου παραμερίζονται καὶ ἀντικαθίστανται ἀπὸ τὰ φυσικὰ πρόσωπα τὰ συγκεντροῦντα τὴν πολιτειακὴν ἐξουσίαν, προκειμένου περὶ τῆς πολιτείας, ἀπὸ τὰ φυσικὰ πρόσωπα τὰ ἐντεταλμένα νομίμως ἵνα ἐκφράζουσιν αὐτὰ τὴν θέλησίν του, προκειμένου περὶ νομικοῦ προσώπου. Ὡς ἐὰν ἦτο ποτὲ δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, ἔστερημένη ἀφηρημένων ἐννοιῶν! Ἄλλ' οὐδὲ προκειμένου περὶ τῆς πολιτείας ἢ τῶν νομικῶν ἐν γένει προσώπων εἶναι δυνατόν ν' ἀποφευχθῇ πολλαπλῇ χρησιμοποίησιν ἀφηρημένων ἐννοιῶν. Ἐὰν ἐπὶ παραδείγματι ἐν Ἑλλάδι ἐννέα πρόσωπα ἐκπροσωποῦν ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐξ ὀλοκλήρου καὶ ἀποκλειστικῶς κοινότητα τινά, συνωδᾷ τῷ ἄρθρ. 20 τοῦ κώδικος τῆς περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων νομοθεσίας, δὲν ἀποφεύγεται ποσῶς ἡ ἀφηρημένη τοῦ νομικοῦ προσώπου τῆς κοινότητος ἐννοια, ἐὰν ὑποστηρικθῇ ὅτι συμπίπτουν ἡ ἐννοια τῆς κοινότητος πρὸς τοὺς κοινοτικοὺς συμβούλους. Διότι ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ συμπτώσεως ἀπο-

λύτου καὶ πραγματικῆς ἔδει νὰ ἐνέχεται ἡ κοινότης, ἐὰν ἀπὸ κοινοῦ οἱ ἐννέα κοινοτικοὶ σύμβουλοι προέβαινον εἰς πώλησιν ἀκινήτου, κατὰ σύμπτωσιν ἐξ ἀδαιρέτου εἰς αὐτοὺς ἀνήκοντος ἢ ἀγορὰν ἐμπορευμάτων ἢ ἄλλην τινα πράξιν ἀπὸ κοινοῦ διενεργουμένην, ἰδιωτικῆς ὅμως φύσεως. Ἄλλ' ἐφ' ὅσον ἀποκλείεται τοῦτο προφανὲς εἶναι ὅτι ἄλλοτε μὲν ἡ κοινότης συμπίπτει πρὸς τοὺς ἐννέα κοινοτικούς συμβούλους, ἄλλοτε ὅμως ὄχι. Ἀλλὰ τότε πρέπει καὶ νὰ παραδεχθῆ τις ὅτι ἄλλοτε μὲν ἡ κοινότης ὑπάρχει, ἄλλοτε δὲ δὲν ὑπάρχει· περιπλέκεται δὲ οὕτω εἰς συλλογισμούς, οἵτινες ὀδηγοῦν εἰς συμπεράσματα ἔστερημένα σοβαρότητος.

Ἄλλ' ὁ θετικισμὸς ἀναπτυσσόμενος θὰ ἐπεκτείνῃ τὴν προσπάθειάν του διὰ ν' ἀντικαταστήσῃ τὰς ἀφηρημένας ἐννοίας δι' ἐννοιῶν ἀνταποκρινομένων πρὸς ἀντικείμενα αἰσθητὰ καὶ εἰς ἐννοίας, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐπιδέχονται ἀντικατάστασιν τοῦλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως. Οὕτω πολλὰς ἐννοίας ἀφηρημένας, ὅπως εἶναι ἡ ἐννοία τῆς ἐπιταγῆς καὶ τῆς ὑποχρέωσης, ἐπιζητεῖ ν' ἀντικαταστήσῃ διὰ τοῦ περιεχομένου τῆς σχετικῆς ψυχολογικῆς παραστάσεως τῶν δικαιοπρακτούντων. Ἄγεται εἰς τοῦτο κατ' ἀνάγκην, ἀφ' οὗ δέχεται ὅτι τίποτε δὲν εἶναι ὀρθὸν ἐὰν δὲν ὑποπέσῃ προηγουμένως εἰς τὴν συνείδησιν. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶναι ὅμως ἐντελῶς ἀπαράδεκτον, ἀφ' οὗ ἡ νομικὴ ἐπιταγὴ γεννᾷ ὑποχρέωσιν ἀπὸλύτως ἀντικειμενικὴν, ἀνεξάρτητον οἴασδήποτε ψυχολογικῆς παραστάσεως τοῦ Α ἢ τοῦ Β, ὡς πρὸς τὴν τικτομένην ἐξ αὐτῆς ὑποχρέωσιν, ἔστω καὶ ἂν ὁ μὲν Α εἶναι ὁ νομοθετήσας ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὁ δὲ Β ἐκεῖνος, ὃν ὁ νόμος ἀφορᾷ. Ἐὰν ἐπὶ παραδείγματι ψηφίσουν ἡ Βουλὴ καὶ ἡ Γερουσία νόμον ἵνα ρυθμισθῆ τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τοῦ δεδικασμένου τῶν πολιτικῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν διοικητικῶν ἀφ' ἑτέρου δικαστηρίων, ἀσφαλῶς οὐδὲ ἡ Βουλὴ οὐδὲ ἡ Γερουσία οὐδὲ καὶ οἱ τὸν νόμον εἰσηγηθησόμενοι θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ προϊδουν ἐξ ὀλοκλήρου τὸ νόημα τοῦ νομοθετήματος, ὡς θέλει προκύψει τοῦτο κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν.

Τὸ πλήρες νόημα τοῦ νόμου ὑφίσταται λογικῶς εὐθύς ἐξ ἀρχῆς· διότι δυνάμει αἱ μὲν εἰδικαὶ αὐτοῦ διατάξεις προϋποθέτουσι τὰς γενικάς, αἱ δὲ γενικαὶ περιέχουσι τὰς εἰδικάς. Ἄλλ' ἡ ψυχολογικὴ τοῦ κειμένου τοῦ νόμου παράστασις, ἥτοι τὸ σχετικὸν περιεχόμενον τῆς συν-

ειδήσεως ἑνὸς ἑκάστου βουλευτοῦ καὶ γερουσιαστοῦ ὡς καὶ ἡ συνιστα-
μένη τῆς συνειδήσεως ὄλων αὐτῶν, ἀσφαλῶς εἶναι ἀτελής ἐν συγκρίσει
πρὸς τὸ πλήρες νόημα τοῦ νόμου. Δὲν εἶναι ποτὲ δυνατόν νὰ προΐδῃ
ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ὅλα τὰ ἐνδεχόμενα τῆς ἐφαρμογῆς διότι τὰ ἐνδε-
χόμενα εἶναι ἄπειρα καὶ ὁ νοῦς πεπερασμένος. Ἄλλὰ τί σημαίνει τοῦτο;
Ἐὰν ἅμα τῇ θέσει τοῦ νόμου ἐν ἰσχύι προκύψῃ περίπτωσις ἀναμ-
φισβητήτου ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου, κατὰ τρόπον ὅμως ἀπρόβλεπτον ἀπὸ
τὴν Βουλὴν καὶ τὴν Γερουσίαν καὶ ἀπορρέει ὡς ἐκ τούτου δικαίωμα τι
καὶ ἀντίστοιχος ὑποχρέωσις, τὸ δικαίωμα τοῦτο καὶ ἡ ἀντίστοιχος ὑπο-
χρέωσις ὑπάρχουν νομικῶς εὐθύς ἀμέσως, ἤτοι προτοῦ καταστῆ τοῦτο
γνωστὸν εἰς οἰονδήποτε.

Ὡς παράδειγμα ἔστω ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἀρθ. 32 τοῦ κώδικος τῆς
περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων νομοθεσίας, οὕτως ἐρμηνευομένου ὥστε
νὰ θεωρηθῆ ἕξ ὑπαρχῆς ἄκυρος ἡ πράξις τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου,
εἰς ὃ δὲν παρίστατο τὸ ἀπαιτούμενον κατώτατον ὄριον ἀπαρτίας. Ἄν
ὑποτεθῆ ὅτι δὲν εἶχον οἱ βουλευταὶ οἱ ψηφίσαντες τὸν νόμον ΔΝΖ
καὶ 1076 κατανοήσει τὸ νόημα τῆς διατάξεως τοῦ ἀρθ. 32 ὡς πρὸς
τὴν ἕξ ὑπαρχῆς ἀκυρότητα τῶν κατὰ παράβασιν αὐτῆς ληφθεισῶν ἀπο-
φάσεων καὶ παρὰ κοινοτικοῦ τινος συμβουλίου ἐλαμβάνοντο ἀποφάσεις
μὴ παρισταμένου τοῦ κατὰ τὸ ἀρθ. 32 τοῦ κώδικος κατωτάτου ὄριου
ἀπαρτίας, ἡ ἀπόφασις αὕτη ἀσφαλῶς ἠθέλεν εἶναι ἄκυρος καὶ προτοῦ
ἀπαγγελθῆ παρὰ τοῦ νομάρχου ἢ ἀκυρότης αὐτῆς, διότι ἡ ἀπαγγελία
τῆς ἀκυρότητος ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν εἶναι συστατικὴ τῆς ἀκυρό-
τητος, ἀλλὰ δηλωτικὴ μόνον ταύτης. Διὰ τοῦτο δέον ὄχι μόνον νὰ ἐμπο-
δισθῆ ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἕξ ὑπαρχῆς ἀκύρου πράξεως τοῦ κοινοτικοῦ συμ-
βουλίου, ἀλλὰ ν' ἀνατραποῦν ἕξ ὑπαρχῆς ὅλα τ' ἀποτελέσματα τῆς καὶ
ὄχι τ' ἀποτελέσματα τὰ ἐπεληθόντα μόνον ἀπὸ τῆς ἀκυρώσεως καὶ
ἐφεξῆς.¹

1) Μεταξὺ τῶν θετικιστῶν συγκαταλέγεται πρωτίστως ὁ Léon Duguit,
εἰς τὸ ἔργον τοῦ ὁποίου ὑπὸ τὴν σφοδρότητα καὶ τὴν ἀνεπιφύλακτον δια-
τύπωσιν καλύπτεται ἡ ἀοριστία τῆς σκέψεως ἢ προερχομένη ἀπὸ τὴν ἔλλει-
ψιν ἐνωτικῆς ἀρχῆς καὶ ἀναλόγου ἐνιαίας μεθόδου. Ἐν τῷ ἀπορρίπτει ὅ,τι
νοητόν, ἀποδέχεται τὴν ἐννοίαν τῆς κοινωνικῆς ἐπιταγῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς
ὁποίας ρυθμίζει τὴν κρίσιν του. Ἄλλ' ἡ κοινωνικὴ ἐπιταγὴ δὲν ὑπάρχει ὡς
αἰσθητὸν ἀλλὰ συνάγεται καὶ δὴ διὰ συνθετικοῦ συλλογισμοῦ διότι τὸ

ἀναγωγικῶς ἐξαγαγόμενον συμπέρασμα διὰ τοῦ συνθετικοῦ συλλογισμοῦ μόνον ἀποβαίνει κοινωνικὴ ἐπιταγή. Διότι τὴν ιδιότητα τῆς ἐπιτακτικότητος εἶναι ἀδύνατον νὰ συναγάγη τις ἐκ τῆς παρατηρήσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου μόνον. Ὁ Léon Duguit μάλιστα δὲν εἰσέρχεται εἰς τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπακούσῃ τις εἰς τὴν κοινωνικὴν ἐπιταγὴν ἢ μόνον ὀρθὸν νὰ συμμορφωθῇ τις πρὸς αὐτήν. Καὶ ἀπομένει οὕτω τελείως ἀκαθόριστον τὸ νόημα τῆς πρώτης αὐτῆς ἀρχῆς τοῦ συστήματός του. Ὁ θετικισμὸς ἔχει λάβει μεγάλην ἀνάπτυξιν καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν ἐπιστήμην, βλ. Bierling, Juristische Prinzipienlehre, I—V, 1894—1917, Somló, Juristische Grundlehre, 1917, 2α ἔκδ. 1927, Mezger, Sein und Sollen im Recht, 1920, von Beling, Rechtswissenschaft und Rechtsphilosophie, 1921. Εἰς τὴν ἄλλως ἐξαίρετον ἐργασίαν του Rechts- und Staatsphilosophie der Gegenwart, 1931, σελ. 8, ὁ Karl Larenz κατατάσσει ὡς θετικιστὴν καὶ τὸν Karl Wolff, Grundlehre des Sollens, 1924. Ὁ Wolff ὅμως παραδεχόμενος ὅτι αἱ βασικαὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου ἔννοιαι προκύπτουν ἐκ τῆς λογικῆς ἀναλύσεως τῆς ἐννοίας τοῦ δέοντος (Sollen) εἶναι τυπολόγος οὐχὶ δὲ θετικιστής. Καὶ ὁ Baumgarten, Die Wissenschaft vom Recht und ihre Methode, I, 1920, II, III, 1922, Allgemeine Rechtslehre, 1921, Rechtsphilosophie 1929, εἶναι θετικιστής, τοῦ ὁποίου ὅμως ὁ θετικισμὸς ἤδη ἐμφανίζει τὴν ἐν τῇ φύσει αὐτοῦ ἐγκειμένην πρὸς τὸν εὐδαιμονικὸν σχετικισμὸν ἀπόκλισιν. Θετικιστής εἶναι καὶ ὁ Sommer, Kritischer Realismus und positive Rechtswissenschaft, I, 1929, ἀλλ' ἀσαφῆς ὡς πρὸς τὰς προϋποθέσεις τῆς θεωρίας του. Θετικιστής εἶναι παρ' ἡμῶν ὁ Δ. Βεζανῆς, Θεωρία τοῦ Κράτους, 1932.
